

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 17
ІСТОРИЧНА СЕРІЯ
ВИПУСК І

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1966

21

Ціна 87 коп.

Редакційна колегія:

В. І. Астахов, П. І. Гарчев (відповідальний секретар), К. Е. Гриневич, А. П. Ковалівський, С. М. Королівський, І. К. Рибалка, С. І. Сідельников (відповідальний редактор).

I. ПИТАННЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРВОНОГВАРДІЙСЬКИХ ШТАБІВ І БОРТЬБА ЧЕРВОНОЇ ГВАРДІЇ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ

П. І. Гарчев

У підготовці збройного повстання на Україні у вересні—жовтні 1917 р. важлива роль належала червоногвардійським штабам, які безпосередньо керували збройними силами пролетаріату, очолювали боротьбу Червоної гвардії проти контрреволюції.

Однак спеціального дослідження з цього питання поки що немає.

У цій статті автор торкається лише тих сторін роботи червоногвардійських штабів, які пов'язані з практичною діяльністю Червоної гвардії: військового навчання і політичного виховання червоногвардійців, охорони революційного порядку і участі Червоної гвардії в економічній боротьбі пролетаріату.

З кінця серпня до жовтня 1917 р. майже скрізь, де існувала Червона гвардія, були створені спеціальні органи для керівництва збройними силами пролетаріату — червоногвардійські штаби, секції, комітети. До їх складу входило по кілька постійних працівників, які обиралися виконкомом Рад або більшовицькими комітетами і фабзавкомом. Членами штабів червоногвардійці обирали також командирів окремих загонів.

У червоногвардійських штабах працювали переважно члени більшовицької партії, начальниками штабів скрізь були більшовики. Так, начальником штабу Червоної гвардії у Києві був більшовик О. Сивцов, у Катеринославі — Т. Бондарев, в Одесі — М. Кангун, у Миколаєві — М. Артамонов, у Луганську — О. Пархоменко.

До червоногвардійських штабів входили і представники дрібнобуржуазних партій — лівих есерів та анархістів; окремі з них сумлінно співробітничали з більшовиками. Активним членом штабу Миколаївської Червоної гвардії був лівий есер Золотухін, начальником штабу Одеської Червоної гвардії працював есер-максималіст М. Чижиков¹.

Спираючись на підтримку більшовицьких комітетів, Рад, профспілок і фабзавкомів, червоногвардійські штаби в ході підготовки збройного повстання провели велику роботу по формуванню, озброєнню і матеріальному забезпеченню загонів Червоної гвардії.

Разом з тим у процесі створення Червоної гвардії штаби керували навчанням червоногвардійців і всією практичною діяльністю збройних сил пролетаріату.

¹ Обидва загинули в боротьбі з петлюрівцями: Золотухін — у 1918 р., а М. Чижиков — у 1919 р.

Навчити червоногвардійців володіти зброєю та всіма військовими вправами було одним із головних завдань, що стояли перед штабами Червоної гвардії в період підготовки збройного повстання. І слід сказати, що цій важливій справі червоногвардійські штаби приділяли максимум уваги. Розклади військових занять штаби складали, враховуючи те, що червоногвардійці можуть опанувати військову справу лише у вільний від роботи час. Про місце і час військових занять сповіщалося в пресі. Так, більшовицька газета «Звезда» 11 жовтня помістила таке оголошення штабу Катеринославської Червоної гвардії: «До відома членів Червоної гвардії. Вивчення гвинтівки проводиться тричі на тиждень: по вівторках, четвергах і неділях, у саду «Сокольники», від 9 годин ранку і після 5 годин вечора. Штаб робітничої Червоної гвардії».

У Харкові, де червоногвардійські штаби виникли в післяжовтневій дні, військовим навчанням червоногвардійців керували районні комітети партії більшовиків. Регулярно, за розкладом робітничо-червоногвардійці навчалися військової справи в різних частинах міста — на Кінній площі, у Карпівському саду, безпосередньо в цехах заводів¹. Штаб Одеської Червоної гвардії організував військове навчання червоногвардійців по районах під керівництвом сотників і десятників².

Про військове навчання червоногвардійців повідомлялося в цей час з Луганська³, Лозово-Павлівки⁴ та інших міст України.

Для проведення військових занять використовували робітників, що раніш служили в армії, або запрошували солдатів з місцевих військових частин. На заняттях насамперед вивчали зброю — револьвер, гвинтівку, кулемет. Крім того, червоногвардійці оволодівали рушничними прийомами, проходили стройову підготовку. Штаб Миколаївської Червоної гвардії у вересні повідомляв, що червоногвардійські дружини «повинні пройти повне військове навчання»⁵.

Червоногвардійські штаби влаштовували тактичні навчання і огляди бойової готовності загонів Червоної гвардії. Так, у Лозово-Павлівці на площі перед будинком Народної аудиторії 14 вересня відбулися навчання і урочистий огляд червоногвардійських дружин Кадіївського заводу, Брянського рудника і селища Лозово-Павлівка. Газета «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов» 16 вересня про це писала: «Під загальним керівництвом начальника дружини т. Карпенка на площі було проведено їх (червоногвардійських загонів. — П. Г.) навчання і висловлена подяка за дружну роботу і свідоме ставлення до свого революційного обов'язку. Потім дружини пройшли вулицями Лозово-Павлівки і о 6 годині вечора були розпущені, за винятком 17 тт. дружинників, які залишилися біля Ради для чергування і нічних обходів селища».

Під керівництвом штабу Червоної гвардії в Києві біля палацу Рад 18 жовтня було проведено бойовий огляд усіх червоногвардійських загонів міста. Тут же представники Київських Рад вручили революційному робітничому військові бойовий червоний прапор⁶. Подібні огляди

¹ П. Павлюк. Харківська Червона гвардія. К., 1948, стор. 46.

² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 172, арк. 5.

³ «Звезда», № 102, 4 жовтня 1917 р.

⁴ «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», № 142, 16 вересня 1917 р.

⁵ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов. Николаев, 1957, стор. 101.

⁶ Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 343.

бойової готовності загонів Червоної гвардії у вересні—жовтні відбулися в Одесі, Харкові, Катеринославі та інших містах України.

Більшовицькі організації і червоногвардійські штаби піклувалися не тільки про військову підготовку, а й про політичне виховання червоногвардійців. На загальних зборах Червоної гвардії, які регулярно скликалися в цей період, з доповідями про поточний момент і завдання робітничого класу виступали видатні партійні діячі — Ф. Артем (Сергеев), Г. Петровський, Е. Квіринг, А. Іванов, П. Старостін та інші. Вони по суті були політичними комісарами революційного пролетарського війська.

Штаб Одеської Червоної гвардії протягом вересня двічі скликав загальноміські збори червоногвардійців для обговорення питання про поточний момент. У більшовицькій резолюції, схваленій загальними зборами 2 вересня, засуджувалось угодовство з буржуазією, вказувалось на крах мерзенної політики меншовиків і есерів, яка вела до загибелі революції. Одеські червоногвардійці вимагали переобрати Ради, скликати Всеросійський з'їзд Рад і заявляли: «Зважаючи на те, що дійсними виразниками ідей революції є робітники й селяни, вся влада повинна перейти до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹.

Висока політична свідомість була найхарактернішою рисою червоногвардійців. Бійців з такими високими моральними якостями ніколи не мала жодна армія в світі. Завдяки агітації більшовиків червоногвардійці глибоко усвідомлювали свою авангардну роль у боротьбі за повалення буржуазного ладу і перемогу соціалістичної революції.

Діяльність червоногвардійських штабів і загонів визначалась статутами Червоної гвардії. У цих статутах підкреслювалось, що завданням Червоної гвардії є рішуча боротьба проти контрреволюційних виступів панівних класів і захист завоювань революції, охорона підприємств, особистої і майнової безпеки громадян. У статуті Катеринославської Червоної гвардії, зокрема, визначались такі завдання:

«1. Боротьба спільно з революційною армією проти контрреволюційних, антинародних підступів панівних класів.

2. Охорона особистої і майнової безпеки всіх громадян на випадок контрреволюційних ексцесів.

3. Охорона заводів, фабрик і т. п. Постійна караульна, постова і патрульна служба може бути покладена на гвардію лише за розпорядженням Ради»².

Завдання Червоної гвардії, основні напрямки її практичної діяльності роз'яснювались також у більшовицькій пресі. Газета «Пролетарий» — орган Харківського комітету РСДРП(б) — 16 вересня у статті «Червона гвардія і солдати»³ писала: «Для чого потрібна робітникам Червона гвардія? Вона потрібна їм для боротьби разом з солдатами, разом з найбіднішим селянством проти контрреволюції, капіталістів і поміщиків. Вона потрібна для того, щоб поруч з революційними полками бути підпорою вимог передачі землі народові, укладення загального демократичного миру, контролю робітників над фабриками і заводами. Вона потрібна і для охорони фабрик та заводів від підпалів корніловськими агентами».

¹ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 126, 6 вересня 1917 р.

² «Звезда», № 96, 26 вересня 1917 р.

³ У збірнику документів «Червона гвардія на Україні» (К., 1939, стор. 27) ця стаття неточно датується 10 вересня 1917 р.

У цей тривожний час Червона гвардія України пильно стояла на сторожі революції, політичних завоювань пролетаріату — свободи слова, демонстрацій, спілок, Рад робітничих депутатів та ін. Червоногвардійські штаби організували патрульну і постову службу для охорони міст і селищ, стратегічних об'єктів, підприємств і залізниць.

Виконком Одеської Ради робітничих депутатів 30 серпня ухвалив, щоб Червона гвардія і надалі охороняла «робітничі околиці, фабрики й заводи аж до цілковитого заспокоєння»¹. А вже 2 вересня газета «Известия Одесского Совета рабочих и солдатских депутатов» надрукувала таке оголошення: «Штаб Червоної гвардії повідомляє товаришів робітників і громадян, що охорона заводів і околиць міста перебуває під пильним наглядом Червоної гвардії... і буде знята після остаточного встановлення в нашій країні повного спокою і вигнання всіх контрреволюційних сил».

Питання про охорону міста розглядалося 30 вересня на загальних зборах Одеської Червоної гвардії. Доповідь з цього питання зробив начальник Червоної гвардії М. Чижиков. Зважаючи на тривожне становище, збори ухвалили з 1 жовтня посилити охорону міста і охороняти не тільки робітничі околиці, а й усе місто².

Одеська буржуазія була вкрай незадоволена участю червоногвардійців в охороні міста і спровокувала напад гайдамаків отамана Сахно-Устимовича на червоногвардійські патрулі. 9 і 10 жовтня на вулицях міста відбулися перші на Україні збройні сутички Червоної гвардії з контрреволюційними силами українських буржуазних націоналістів. Обидві сторони зазнали втрат пораненими. З допомогою військових матросів червоногвардійці відбили вилазку контрреволюції і відстояли своє право охороняти місто³.

Готуючись до захоплення влади і в зв'язку з тим, що гайдамаки й далі бешкетували, організовували на вулицях облави, вдиралися ночами в квартири робітників і відбирали зброю, штаб Одеської Червоної гвардії вжив надзвичайних заходів для посилення охорони міста червоногвардійцями. В листі начальника червоногвардійського штабу начальника Одеського військового округу і президії Одеської Ради робітничих депутатів від 24 жовтня вказувалось: «Штаб Червоної гвардії цим повідомляє, що з огляду на тривожні дні, які переживає населення м. Одеси від вуличних грабунків і насильств хуліганствующих елементів, штаб Червоної гвардії запроваджує надзвичайну охорону з допомогою нічних патрулювань по місту, що забезпечить спокій населенню, і буде жорстоко переслідувати аж до застосування зброї вуличні грабунки, самочинні обшуки та облави»⁴.

У Миколаєві на початку жовтня за постановою секції Червоної гвардії для охорони міста був створений кінний розвідувальний загін червоногвардійців⁵. На засіданнях бюро секції Червоної гвардії, які в жовтні відбувалися щодня⁶, обговорювалися різноманітні питання керівництва червоногвардійськими загонами.

¹ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 121, 31 серпня 1917 р.

² Там же, № 149, 5 жовтня 1917 р.

³ Держархів Одеської області, ф. 3829, оп. 1, спр. 25, арк. 34; газ. «Солдатская мысль», № 168 від 10 жовтня і № 169 від 11 жовтня 1917 р.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. I, К., 1957, стор. 808.

⁵ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, стор. 119.

⁶ Там же, стор. 133—139.

Київська Червона гвардія в жовтні теж взяла активну участь в охороні міста. У повідомленні про заходи штабу Червоної гвардії зазначалося: «Червоногвардійські загони ставлять своїм завданням охорону м. Києва від злочинних елементів. Для правильної охорони міста вирішено влаштувати нічні чергування Червоної гвардії в різних районах Києва. Головний штаб Червоної гвардії розміщується в палаці, де безперервно чергують члени штабу»¹.

На сторожі інтересів пролетаріату пильно стояли червоногвардійці Харкова. У своїх спогадах П. Чепурнов пише: «Частини Червоної гвардії були приведені в повну бойову готовність. Удень і вночі чергували посилені наряди червоногвардійців. Був встановлений зв'язок з революційно настроєним 30-м полком»².

Охорону робітничих селищ і підприємств напередодні Жовтня самовіддано несли червоногвардійські загони Горлівсько-Щербинівського, Чистяківського, Лозово-Павлівського, Макиївського та інших районів Донбасу. Луганський комітет врятування революції створив Комісію оборони на чолі з О. Пархоменком для керівництва всіма збройними силами луганського пролетаріату. Для захисту міста від каледінців Комісія оборони виставила аванпости по р. Сіверський Донець, організувала охорону залізничних мостів і станцій. Головним опорним пунктом з південного сходу була Гостра могила³. На підприємствах міста виділялися караульні приміщення, частина червоногвардійців була переведена на казармений стан⁴.

Червоногвардійські штаби України забезпечували охорону міст і селищ не тільки від явних контрреволюціонерів, а й від грабіжників, бандитів та інших хуліганствуючих елементів, кількість яких зросла у зв'язку з війною, економічною і політичною кризою в країні.

У ряді міст України Червоної гвардії доводилося ліквідувати крупні погромні виступи. Так, у Бахмуті вранці 11 вересня великий натовп солдатів-драгунів захопив склад, де було понад 100 тис. відер горілки. Драгуни перепилися, в місті зчинилась паніка. О 3-й годині дня до Краматорської районної Ради прибув начальник бойової робітничої дружини м. Дружківки і запропонував негайно їхати до Бахмута. Члени Краматорської бойової дружини на чолі з більшовиком Ф. Чикирисовим швидко зібрались і виїхали. Надвечір до Бахмута прибули також бойові робітничі дружини Костянтинівського, Горлівського та інших районів, витіснили п'яних солдатів зі складу і кілька днів охороняли його, підтримували порядок у місті до прибуття юнкерів з Чугуєва⁵.

З Слав'яносербського повіту повідомляли, що розгром винного складу в Бахмуті став поштовхом для подібних безпорядків і в Луганську⁶. Але луганські червоногвардійці швидко відновили порядок. На винному складі і горілчаному заводі штаб Червоної гвардії встановив варту. На-

¹ Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 355.

² П. И. Чепурнов. Красная гвардия Харькова. Харьков в 1917 году. Воспоминания... Харьков, 1957, стор. 59.

³ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 224, арк. 11—12.

⁴ В. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції. К., 1960, стор. 70—71.

⁵ Держархів Донецької області, ф. 2602, оп. 1, спр. 1, арк. 2; ф. 2620, оп. 1, спр. 1, арк. 84. Газ. «Известия Юга», орган Харківської Ради та обласного комітету Рад Донецько-Криворізького басейну. № 158, 14 вересня 1917 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 52, арк. 36.

чальником варту був призначений командир першої червоногвардійської сотні патронного заводу І. Масюк¹.

У Харкові наприкінці вересня чорносотенні елементи поширювали прокламації з монархічними лозунгами, закликали до єврейських погромів, розгромили ряд магазинів. За вказівкою Харківського комітету більшовиків червоногвардійські загони Петінського, Холодногірського та Іванівського районів розігнали погромників і відновили порядок². З цього приводу в місцевій пресі повідомлялося: «Робітничі дружини показали, що борючись за свої права, вони борються в той же час і за революційний порядок»³.

Катеринославська міська управа теж мусила звертатися по допомогу до Червоної гвардії «з огляду на погромні настрої у місті»⁴.

На початку жовтня 1917 р. в ряді міст Херсонської губернії прокотилась хвиля «винних» погромів. У Тирасполі солдати захопили винногорілчаний завод, зчинили безладну стрілянину, бешкетували. Місцеві власті неспроможні були припинити погроми. Гайдамаки, яких послали з Одеси для відновлення порядку, теж перепилися. Тому командуючому Одеським військовим округом генералу Марксу довелося звернутися по допомогу до штабу Одеської Червоної гвардії. Члени штабу — більшовики Кангун і Томас відібрали на суднобудівному заводі РОПіТ 60 червоногвардійців і поїздом відправилися до Тирасполя. Тут вони встановили червоногвардійські пости на горілчаному заводі, потім підірвали його, а місто охороняли півтора тижня — до повного заспокоєння⁵.

У місті Вознесенську 4 жовтня півтори тисячі солдатів, а також козаки і міліція розгромили винний склад. Для відновлення порядку у Вознесенську були направлені червоногвардійський загін одеських залізничників і 150 матросів з Миколаєва⁶.

Охороняючи революційний порядок, Червона гвардія України напередодні Жовтня брала найактивнішу участь в економічній боротьбі пролетаріату. Форми цієї боротьби були різноманітні: червоногвардійці розганяли штрейкбрехерів, арештовували локаутчиків-капіталістів, брали їх підприємства під свою охорону, реквізували товари у підприємців-спекулянтів.

Наприкінці серпня екстрені збори одеських промисловців прийняли резолюцію, в якій заявляли, що «втручання Червоної гвардії в економічну боротьбу є абсолютно неприпустимим»⁷. Але всупереч цьому штаб Одеської Червоної гвардії і профспілки міста у вересні створили спеціальний фонд для оплати червоногвардійців, які витрачали час, щоб усунути штрейкбрехерів⁸.

У зв'язку з тим, що 16 робітників електростанції Київського політехнічного інституту не приєдналися до загального страйку металістів Києва, який розпочався 19 вересня, робітники механічних майстерень того ж

¹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 216, арк. 54; спр. 222, арк. 4.

² «Газ. «Известия Юга», № 170, 29 вересня 1917 р.; П. Павлюк. Харківська Червона гвардія, стор. 52.

³ Там же, № 172, 4 жовтня 1917 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 440, арк. 1; газ. «Приднепровский край», № 6313, 17 жовтня 1917 р.

⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, спр. 172, арк. 1—2.

⁶ Держархів Миколаївської обл., ф. 2247, оп. 1, спр. 3, арк. 184—187; «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», № 126, 5 жовтня 1917 р.

⁷ Газ. «Прюг», орган промисловців Півдня Росії, № 16, 30 серпня 1917 р.

⁸ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», № 132 від 14 вересня і № 138 від 22 вересня 1917 р.

інституту зняли штрейкбрехерів з роботи з допомогою червоногвардійців заводу Гретера і Криванека. Під час страйку робітники-дружинники охороняли електростанцію¹.

Промислові підприємства, залізниці, як правило, під час страйків скрізь охоронялися робітниками-червоногвардійцями. Коли в Одесі локаутчики-капіталісти закрили найбільше підприємство міста — завод Гена, червоногвардійці заводу встановили свою охорону². Під час всеросійського страйку залізничників наприкінці вересня Червона гвардія залізничних вузлів Харкова, Катеринослава, Києва, Одеси та інших міст і станцій охороняла вокзали, мости, залізниці.

Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів, розглянувши 23 вересня питання «Про залізничний страйк», ухвалила: «Рада буде підтримувати страйк всіма наявними засобами і вважає необхідним озброїти робітників для охорони майстерень і колій»³.

В процесі економічної боротьби робітничі організації дедалі частіше змушені були вдаватися і до таких засобів, як арешт підприємців. У кінці серпня група робітників, озброєних гвинтівками й револьверами, арештувала директора скляних і дзеркальних заводів у Костянтинівці. Робітники заявили локаутчику-капіталісту, що він перебуватиме під арештом до задоволення їх економічних вимог⁴.

Загальні збори чорноробів Харківського заводу ВЕК 18 вересня ухвалили арештувати дирекцію підприємства, яка категорично відмовилась задовольнити вимоги робітників про підвищення заробітної плати. Заводська червоногвардійська дружина негайно виконала цю постанову. Для охорони заводу була створена комісія з представників завкому і Червоної гвардії на чолі з більшовиком Пастером⁵. Подібні заходи — арешти капіталістів-локаутчиків, охорона підприємств червоногвардійцями — були здійснені в цей час також робітниками харківських заводів «Герлях і Пульст», паровозобудівного, «Гельферіх-Саде» і машинобудівного «Мантель» у Нижньодніпровську⁶.

Особливо широко збройні сили пролетаріату були використані для боротьби з капіталістами-саботажниками в Донбасі. Озброєні робітники провели арешти дирекцій підприємств і власників шахт у Слов'яно-сербському повіті, в Лисичанському, Боково-Хрустальному та інших районах Донецького басейну⁷. В Макіївському гірничому окрузі 10 жовтня почався загальний страйк шахтарів, який також супроводжувався арештами представників адміністрації⁸.

Червона Гвардія України провадила боротьбу і проти торгової буржуазії, яка навмисне ховала товари, спекулювала ними, посилювала дорожнечу. Червоногвардійські штаби видавали ордери на обшуки складів, магазинів, приватних квартир. Сховані товари конфіскувалися і передавалися робітничим кооперативам.

Загальні збори Червоної гвардії миколаївського суднобудівного заводу «Наваль» у резолюції від 6 жовтня заявили про необхідність

¹ Боряба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, стор. 307—308.

² Газ. «Одесские новости», № 10534, 5 жовтня 1917 р.

³ Держархів Полтавської обл., ф. 4042, оп. 1, спр. 6, арк. 94—95.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 85, арк. 46.

⁵ Газ. «Известия Юга», № 165, 23 вересня і № 172, 4 жовтня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий», орган Харківського комітету РСДРП(б), № 134, 20 вересня 1917 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 51, арк. 196; 198; 227.

⁷ Держархів Донецької області, ф. 2624, оп. 1, спр. 7, арк. 23—30.

⁸ ЦДАЖР, ф. 5451, оп. 1, спр. 88, арк. 3.

посилення боротьби з спекуляцією¹. Протоколи-акти про конфіскацію товарів, підписані членами секції Миколаївської Червоної гвардії, свідчать про те, що червоногвардійці відібрали у спекулянтів-капіталістів багато мануфактури і передали її в розпорядження продовольчої управи². Есеро-меншовицьке керівництво Миколаївської міської управи було занепокоєне боротьбою червоногвардійців проти спекулянтів і виступило у пресі проти «самочинних» обшуків, вимагаючи від «демократичних і заводських організацій» більш «планомірних» дій³.

Особливо активно переслідували спекулянтів червоногвардійці Одеси. Вони опечатували склади, провадили обшуки на приватних квартирах, фотографували спекулянтів, влаштовували облави на них⁴. Кадетська фракція Одеської міської думи 25 жовтня виступила з протестом проти масових обшуків у торговельних закладах, на приватних квартирах і заявила, що такі дії Червоної гвардії нібито дезорганізують торгівлю⁵.

Наведені факти свідчать про те, що діяльність червоногвардійських штабів і загонів на Україні в період підготовки збройного повстання була досить активна й різноманітна. Зокрема, багато уваги віддавалось військовому навчанню, політичному вихованню червоногвардійців, перевірці бойової готовності загонів Червоної гвардії. Під керівництвом штабів Червона гвардія взяла активну участь в охороні революційного порядку і в економічній боротьбі пролетаріату. Збройні сили робітничого класу стали важливим знаряддям Рад, профспілок і фабзавкомів у боротьбі за владу, за встановлення диктатури пролетаріату.

¹ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, стор. 122—123.

² Держархів Миколаївської обл., № 2247, оп. 1, спр. 3, арк. 122.

³ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», № 125, 4 жовтня 1917 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 52, арк. 34.

⁵ «Киевская мысль», № 130, 26 жовтня 1917 р.

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ

В. Є. Тичина

Історії громадянської війни на Україні в 1918 р. присвячено немало наукових статей і монографій¹. Але серед невисвітлених ще питань давно чекає на свого дослідника історія перших регулярних сил української Червоної Армії², створення яких відіграло вирішальну роль в остаточному розгромі інтервентів і націоналістичної контрреволюції.

Ця стаття ставить мету висвітлити лише частину порушеного питання, простежити і узагальнити характерні явища формувального процесу 1-ї повстанської дивізії у вересні—жовтні 1918 р.

Початок формування 1-ї української повстанської дивізії став яскравим прикладом оперативного втілення ідеї про загальне збройне повстання революційного народу для відновлення Радянської влади на Україні. Зрозуміло, яке напруження сил і енергії потрібно було для того, щоб підготувати ударну силу повстання відповідно до вимог складної обстановки в країні наприкінці 1918 р. Революційно-виховна і військова робота серед бійців перших формувань була піднесена на рівень найважливіших політичних завдань того часу.

На жаль, існуюча література недостатньо розкриває ці питання. Навіть опис воєнної діяльності дивізії подано дуже спрощено, головним чином у плані «парадного» переліку окремих бойових епізодів та загальних воєнних ситуацій. Створюється враження ніби останній період визвольної боротьби складався з суцільних тріумфальних звершень і все залежало тільки від обставин.

Нема потреби говорити про об'єктивну дійсність воєнно-політичної обстановки восени 1918 р. на Україні та в «нейтральній зоні». Вона досить яскраво відбилася в буднях і бойових ділах уже початкового етапу діяльності регулярних частин української Червоної Армії, про що й піде мова у пропонованій статті.

В середині осені 1918 р. збанкрутілий окупаційний режим на Україні доживав останні дні. Напіврозкладена німецька армія перестала бути надійною опорою націоналістично-білогардійської контрреволюції. Зрозумівши неминучу загибель, остання поспішала з розробкою планів

¹ І. Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1959; Є. М. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і гетьманщини. К., 1960; Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г., КГУ, 1960; І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. ХДУ, 1962; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918—1920. ЛДУ (Львів), 1964.

² Див. повідомлення «К истории создания 1-й и 2-й Украинских дивизий». «Военно-исторический журнал». 1963, № 9, стор. 125.

нового продажу України імперіалістам Антанти і водночас готувалась до серйозної протидії всезростаючому натиску революційного народу. В такій загальнополітичній обстановці ЦК КП(б)У і його військовий орган — Центральний Військревком (ЦВРК) приступили до підготовки загального збройного повстання, в якому ударною силою мали стати новосформовані українські війська.

Ще 22 вересня ЦВРК видав спеціальний наказ № 6 про початок формування в «нейтральній зоні» двох регулярних стрілецьких дивізій на основі тих повстанських загонів, які відступили туди з України влітку 1918 р. Спочатку почала формуватись Перша повстанська дивізія, яка за розпорядженням від 25 вересня уже одержала свій район — Сураж—Унеча—Зернове, штатний розпис та призначення командного складу на чолі з М. Г. Кропив'янським¹. Штатний розпис дивізії передбачав 3—4-полкову організацію з шістьма ротами піхоти, трьома ескадронами кінноти і чотиригарматною батареєю в кожному полку². Оскільки відразу відчувся брак молодших командирів, ЦВРК запропонував штабові виділити прапорщиків і унтер-офіцерів для відрядження їх на спеціальні термінові курси в м. Курськ³, а тим часом налагодити роботу щодо підвищення військового і політичного рівня бійців через забезпечення підрозділів необхідною літературою⁴.

Наприкінці вересня всі повстанські загони чисельністю до 2500 бійців були поділені на три основні групи (полки) і за наказом залишили свої попередні місця, перемістившись ближче до відведеного дивізії району для продовження формування. Першим влився в дивізію раніш сформований полк Червоного козацтва В. Примакова, який і став головним її кістяком. Другий полк склався з загонів Київщини (таращанці) і частково Полтавщини. До третього ввійшли бійці 1-го Дніпропетровського загону, 2-ї сотні Червоного козацтва, повстанці Чернігівщини, північних районів Полтавщини та решта дрібних загонів.

Однак така структура полкового поділу довго не проіснувала. Полк Червоного Козацтва скоро одержав нове призначення⁵. Крім того, чернігівці претендували, і, можливо, не безпідставно, на краще місце в дивізії⁶. У зв'язку з цим підрозділи знову були перегруповані і з'явилась досконаліша структура організації з'єднання. Першим полком стала група чернігівців і полтавців. Полк дістав назву 1-го Богунського (командир М. Щорс). Другим полком залишився 2-й Таращанський (командири Баляс, Барон, потім В. Боженко). Всі інші загони й сотні ввійшли до 3-го Новгород-Сіверського полку, формування якого доручалося командирові 3-го батальйону Червоного козацтва т. Черняку⁷.

На початку жовтня штаб дивізії переїхав на станцію Зернове, а полки зайняли ще ближчу до кордону лінію: Хутір Михайлівський — Новгород-Сіверський — Вороб'ївка — Понурівка до Новозибкова і Суража⁸. Кількість бійців зросла до 3000 чол.⁹.

¹ Архів інституту історії партії ЦК КП України, ф. 40, оп. 1, спр. 2, арк. 57—59.

² В. В. Аусем. К истории повстанчества на Украине. Ж. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 11.

³ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 40, оп. 1, спр. 2, арк. 65.

⁴ Там же.

⁵ Повинен був стати ядром нової групи сусіднього напрямку.

⁶ Учасники серпневого повстання, які мали значний бойовий досвід.

⁷ Г. А. Левенко. Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад (1917—1920). Чернівці, 1957, стор. 41.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 48, арк. 291.

⁹ Н. А. Романченко. З партизанського руху в «нейтральній зоні». Ж. «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 217.

У цей час ЦВРК санкціонує формування ще двох полків: 4-го Ніжинського та Глухівського (резервного) і, нарешті, остаточно затверджує командний склад частин і штабу. Командиром дивізії офіційно стає відомий організатор серпневого повстання комуніст М. Г. Кропив'янський, його заступником — військовий спеціаліст М. Кирпонос, керівництво штабом доручалося С. І. Петренку (Петриківському). До Ради штабу ввійшли також командири, комісари та інструктори полків. Політичною роботою дивізії керував М. Кирпонос, а коли в полках було створено політвідділи — Панафідін¹.

Однак, чим далі йшло формування дивізії, тим складніші ставали завдання військової і особливо політико-виховної роботи.

Засилаючи своїх агентів на територію «нейтральної зони», ворожа розвідка намагалася розкласти частини революційної армії. Ось чому ЦВРК змушений був встановити насамперед сувору централізацію формування, твёрдий порядок і високу революційну дисципліну, беззаперечне виконання всіма бійцями бойового статуту². Дальшим кроком у цьому напрямі була підготовка реорганізації всієї системи політичного виховання особового складу та комплектування полків досвідченими політпрацівниками.

Великого значення «українському фронту» надавав В. І. Ленін, обіцявши негайно подати українцям необхідну допомогу³. І ця допомога не забарилась. Уже з середини жовтня бійці червоних полків були зараховані Радянським урядом на всі види постачання і платні⁴. Дивізія одержала наряди на технічне оснащення, обмундирування, зброю, набої тощо. Чимало зброї, наприклад, надійшло з Ярославського військового округу, де комісаром був тоді М. В. Фрунзе⁵, з Тули, Москви, Курська, Воронежа. Постійну допомогу подавав також військовий відділ обласної Ради чотирьох неокупованих повітів Чернігівщини та ряд інших організацій. Полки поповнились інструкторами і військовими спеціалістами.

Але поряд з цим В. І. Ленін неодноразово вказував українським комуністам на необхідність виключної обережності в діях проти німецьких військ⁶. Найбільше це стосувалося військових керівників, які повинні були глибоко усвідомлювати, що кожен необдуманий або спровокований крок міг завдати серйозної шкоди Брестському договору і негативно вплинути на всю військово-політичну обстановку в країні. Адже саме на це розраховувала ворожа агентура, наслідки діяльності якої давали себе знати уже на початку жовтня.

Ленінські вказівки допомогли ЦВРК чітко зрозуміти всю небезпеку погіршення дисципліни в полках і розпочати рішучу боротьбу проти провокаційних актів німецько-гетьманської розвідки. Спеціальна нарада військових представників (7 жовтня) ухвалила ширше розгорнути політичну роботу в частинах і одночасно надати командирам і комісарам особливих повноважень у боротьбі з проявами анархії.

Користуючись повним довір'ям Головного командування, М. Г. Кропив'янський і його штаб наполегливо взялися наводити в полках рево-

¹ І. С. Локатош. Стародуб—Чернігів—Київ. Ж. «Літопис революції», 1930, № 5, стор. 247.

² ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 2, арк. 22.

³ Див. Я. М. Свердлов. Избранные произведения, т. 3, М., 1960, стор. 38.

⁴ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 91, арк. 36.

⁵ М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1957, стор. 36.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101—102.

люційний порядок. Так, нетерпиме ставлення до порушень дисципліни та статуту Червоної Армії знайшло свій відбиток уже в наказі по дивізії № 10 від 24 жовтня. Викриваючи прояви анархії, дезертирства і самочинства у 1-му полку, комдив категорично зажадав від командирів «поставити свої частини на належний рівень свідомості й порядку... Усіх товаришів-повстанців,— писалося далі в наказі,— прошу встановити найсуворішу товариську дисципліну, позбутися у своєму середовищі шкідливих елементів, проїнятися свідомістю великої мети визволення нашого пригнобленого і поневоленого народу України»¹. Тут же як приклад зразкової поведінки бійців було відзначено підрозділ Тимофія Черняка і оголошено йому подяку².

З тією ж метою штаб видав ще один наказ (№ 11) 25 жовтня 1918 р. По суті він був продовженням попереднього, але ще конкретніше визначав завдання перебудови виховного процесу. Від кожного командира наказ вимагав зразкового особистого прикладу в поведженні і зобов'язував усіх розгорнути найрішучішу боротьбу з ворожими проявами в частинах³.

Оголосивши постанову військово-революційного трибуналу про розстріл чотирьох мародерів, М. Г. Кропив'янський ще раз підкреслив непорушність революційних принципів Червоної Армії. «...Я оголошую нещадну війну всім дезертирам, які насмілюються самовільно залишати ряди повстанців і розходитися по домівках зі зброєю, військовим обмундируванням та спорядженням... Якщо в якомусь селі буде виявлено дезертирів, відповідальність впаде на голову Ради, керівника комнезаму або комісара. Дезертир, який при затримці вчинить опір, буде розстріляний на місці»⁴. В кінці наказу пояснювалась необхідність беззаперечного виконання всіх розпоряджень штабу і ЦВРК⁵.

Як бачимо, діяльність центрів, що провадили формування частин Червоної Армії в «нейтральній зоні», була далеко не легка. Але завдяки виключним організаторським здібностям комдива, процес очищення дивізії від випадкових і ворожих елементів відбувався успішно, долаючи перешкоди, створювані німецько-гетьманською розвідкою. Недаремно ЦВРК розважав М. Г. Кропив'янського одним з тих командирів, які глибоко розуміли відповідальність завдань по створенню нової революційної армії українського народу⁶, і тому не брав до уваги різних тенденційних заяв⁷.

Всіляко сприяючи штабові, Всеукраїнський ревком спрямовував його роботу на негайну підготовку частин до бойових операцій. Ще в середині жовтня Центральний Комітет КП(б)У накреслив ряд практичних заходів для протидії підпільній ворожій агентурі. Розширена нарада ЦВРК ухвалила направити в полки комісарів-комуністів, що пройшли спеціальні курси, для організації політвідділів⁸. Одночасно ЦК

¹ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (Сборник документов и материалов). Чернигов, 1957, стор. 182—184.

² Там же, стор. 182.

³ Там же, стор. 186.

⁴ Там же, стор. 186—187.

⁵ Там же, стор. 187.

⁶ Див. Дудко. Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965, стор. 56—59.

⁷ Виключна відданість справі революції, чесність, принципова вимогливість, нещадна боротьба з ворогами і «угодовцями» — такі риси характеру Кропив'янського не могли подобатись анархістським елементам. Саме це стало причиною анонімних скарг у ЦВРК на «крутий» характер комдива.

⁸ Ж. «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 172—173.

Відзначив необхідність створення в частинах партосередків, клубів і бібліотек¹.

В кінці жовтня 1918 р. М. Кирпонос разом з новоприбулим його заступником по політроботі Панафідіним скликали нараду командирів, де порушили ряд важливих питань революційного виховання бійців. На нараді було вирішено запровадити в частинах військову присягу, єдині вимоги підкорення революційному порядку, а також систематичну військову підготовку всього складу дивізії. Наказом по штабу (№ 13) від 30 жовтня встановлювалась чітка регламентація продовольчого і технічного постачання² і, таким чином, усувались приводи до самочинних реквізицій та виходів бійців на села.

Тим часом формування частин тривало. Після структурного удосконалення батальйонів, спецчастин і резервів полки дивізії одержали наказ виступити на нові, зручніші позиції ймовірного наступу. 1-й полк зайняв район Унеча—Сураж, 2-й перейшов на лінію Погар—Серединна Буда (ближче до Погара)³, 3-й — поліпшив свої позиції під Новгород-Сіверським. Ближче до прикордоння перемістилися і спеціальні підрозділи, зайнявши лінію Кам'янська Слобода—Суходоли—Кистер⁴, Андрійковичі—Сухосівка—Борщове (до Стародуба)⁵. Полк Червоного козацтва Примакова поки що теж розташувався поблизу Кам'янської Слободи⁶.

З другої половини жовтня 1918 р. дивізія почала активно поповнюватись добровільцями. Багато селян з навколишніх сіл щоденно приходили з проханням прийняти їх до лав Червоної Армії. Особливо добре поповнення надійшло з сіл Сухосівка, Андрійковичі, Бучки та ін.⁷ Це були переважно партизани, з яких згодом вийшло немало досвідчених розвідників і командирів⁸.

З цього приводу досить точну інформацію давала і місцева гетьманська агентура, яка в своїх донесеннях у Київ писала: «Більшовики поповнюють свої сили селянами із зайнятих сіл... мають багато кулеметів і гармат. Щоденно відбуваються заняття, на ніч виставляють заставу, а по селах ходять патрулі... Більшовики чекають підходу важкої артилерії⁹».

І дійсно, з другої половини жовтня у зв'язку з початком формування 2-ї дивізії значно посилилось централізоване постачання повстанських військ. Поряд з відрядженням політпрацівників, інструкторів, комісії Всеукраїнський ревком направляв у «нейтральну зону» багато зброї, спорядження, артилерію, а також спеціальні підрозділи і команди. Лише за останню декаду місяця в 1-шу дивізію прибуло дві батареї гармат і кілька спецбатальйонів, переважно угорських, латиських і польських¹⁰. До кожного батальйону входила кулеметна команда, озброєна 12 кулеметами¹¹. Поява інтернаціональних частин у дивізії мала

¹ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, спр. 3, арк. 4.

² «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов», стор. 191.

³ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 28, арк. 8.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 48, арк. 311—312.

⁵ ЦДАРА, ф. 4, оп. 3, спр. 1558, арк. 172.

⁶ Там же, арк. 311.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 48, арк. 346.

⁸ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 13, арк. 19.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 48, арк. 346.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 415.

особливо важливе значення для майбутньої боротьби в умовах посилення агітації серед напіврозкладених німецьких військ.

На початку листопада 1918 р. 1-ша повстанська дивізія в складі понад 3500 бійців була в цілому підготовлена до виконання бойових завдань. За даними поточної інформації, вона налічувала 2450 бійців піхоти¹, понад 400 кіннотників, 150 кулеметників, 200 артилеристів і технічного персоналу². Крім того, близько 500 бійців входило в резервні та додані батальйони, сотні й команди. Найкраще був укомплектований полк Червоного козацтва В. Примакова — 2000 бійців, 200 кіннотників і 8 важких гармат³. Однак він уже не входив до дивізії і готувався виїхати в район Трубська для організації нового напрямку фронту. З основних частин дивізії найбоедатніший був Таращанський полк⁴, який своїми військово-технічними даними мало чим відрізнявся від полку Примакова. Богунський полк де в чому поступався Таращанському, хоча загальним складом (1500 бійців, 100 кіннотників, 2 важкі гармати⁵ цілком відповідав основним вимогам штатного розпису. Найменше бійців і озброєння було поки що в Новгород-Сіверському полку, але формування його тривало і він одержав батальйон Червоних козаків.

ЦВРК і штаб дивізії робили все необхідне для того, щоб сформоване ядро з'єднання було організаційно спроможним швидко розростися за рахунок поповнення під час наступу. За підрахунками самого Кропив'янського дивізія повинна була стати спроможною ввібрати в себе до 30 000 бійців⁶ і перетворитися на повноштатне двобригадне з'єднання воєнного часу.

Протягом усього періоду формування частин штаб дивізії займався бойовою підготовкою бійців. Військове навчання проводилося майже в фронтових умовах, де теоретичні знання перевірялися на невеликих операціях проти німецьких військ. Але у зв'язку з підготовкою ворогом нових провокацій на прикордонні⁷ в першій половині жовтня штаб дивізії був змушений організувати тривале блокування німецько-гетьманського фронту по всій смузі від Стародуба до Новгород-Сіверська. Нерідко окремі сутички перетворювалися в запеклі бої, і тоді починала діяти навіть важка артилерія червоних полків⁸. У цих сутичках, згадує комісар полку В. Ісакович, підрозділи дивізії показували високу боездатність, а німці змушені були залишати частину території в розпорядження партизанів і повстанців⁹. 10 жовтня воєнні дії спеціальної операції припинилися і тільки розвідгрупи контролювали й далі безпеку «нейтральної зони» та партизанських центрів¹⁰. «Навчання перед очима противника в підготовці до великого походу, напади на ворожі зағони

¹ ЦДАРА, ф. 174, оп. 3, спр. 7, арк. 17—18.

² Там же.

³ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 72, арк. 2.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 1.

⁶ Там же, ф. 25887, оп. 7, спр. 570, арк. 167.

⁷ Спроби німців порушити умови Бреста і знищити революційні формування в «нейтральній зоні» повторювалися неодноразово.

⁸ ЦДАРА, ф. 4, оп. 3, спр. 1558, арк. 172.

⁹ В. М. Ісакович. Легендарний герой громадянської війни М. Щорс. К., 1949, стор. 31.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 73, арк. 222.

за наявності великого революційного піднесення мас,— писав згодом В. Примаков, — дали добрі наслідки»¹.

Однак, продовжуючи провокації, німецько-гетьманська розвідка всіляко намагалася тлумачити епізоди на прикордонні як офіціальний наступ більшовиків на Україну² під керівництвом «ставленика Москви» полковника Кропив'янського³. Головна мета такої пропаганди не була новою. З одного боку це був засіб розпалювання конфліктів у мирних комісіях для переговорів з РРФСР, а з другого — німецько-гетьманські власті за всяку ціну намагалися усунути і знищити одного з найталановитіших керівників повстанської армії. Популярне ім'я начдива давно вже викликало тривогу у ворожому таборі. Недарма під час серпневого повстання за голову «більшовицького партизана» окупанти обіцяли 50 000 крб. нагороди⁴. Тепер вони розраховували ще ширше розгорнути кампанію провокацій і підкупів, асигнувавши на це додатково 2 млн. карбованців⁵. Центр агентури тепер уже зосереджувався в районі Унеча—Стародуб—місці нового розташування штабу дивізії і основних її частин.

Зрозуміло, якими мусили бути відповідні заходи. Та, на жаль, ЦВРК не зміг запобігти закулісним маневрам ворожого підпілля в «нейтральній зоні», якому вдалося здійснити ряд актів, спрямованих на підірив бойової готовності дивізії до наступу. І це трапилось насамперед тому, що деякі керівники повстанського руху не врахували всієї серйозності ленинських застережень про максимальну обережність у діях⁶.

Першим зробив непоправну помилку сам комісар дивізії С. Петриківський, який за фіктивними даними мав необережність офіціально заявити на II з'їзді КП(б)У про початок наступу дивізії і визволення головного укріпленого форпосту німців — Стародуба⁷. Несподівана заява викликала бурю незадоволення присутніх, особливо серед «правих» комуністів. У критичне становище була поставлена «ліва» більшість керівництва ЦК КП(б)У і ЦВРК, адже відповідальність за всі дії падала на них. Не розібравшись до кінця в суті справи, делегати зажадали поставити питання про недовір'я ЦК та ЦВРК⁸ і про передачу керівництва всією партійною і військово-революційною роботою президії з'їзду⁹.

Для перевірки факту «не санкціонованого наступу»¹⁰ дивізії в «нейтральну зону» негайно виїхала призначена з'їздом комісія у складі А. Близнюченка і А. Іванова та від Головкину — І. Моденова¹¹. Останній одержав від Леніна вказівку особливо ретельно перевірити предмет інспекції.

Скориставшись з цього і спираючись на великий вплив на з'їзді, «праве» крило комуністів запропонувало ліквідувати дивізію і взагалі всі формування в «нейтральній зоні». З цього приводу між ними і «лі-

¹ Етапы большого пути. М., 1962, стор. 195.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 78, арк. 250.

³ Там же, спр. 83, арк. 373.

⁴ «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов», стор. 179.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 2, спр. 1, арк. 47.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101—102.

⁷ Див. М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У, стор. 60.

⁸ У цій події особливо яскраво виявилось тенденційне прагнення «правої» меншості

в ЦК покінчити з «лівим» його керівництвом.

⁹ М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У, стор. 60—61.

¹⁰ В дійсності це була одна із звичайних воєнних операцій.

¹¹ І. Дудко. Микола Григорович Кропив'янський, стор. 65.

вою» більшістю ЦК спалахнули бурхливі «традиційні» суперечки¹. Лише з великими труднощами і, звичайно, не без участі В. І. Леніна вдалося довести безглуздя «правих» і зберегти повстанські формування².

Через кілька днів усе вияснилось остаточно. У своїй доповідній записці І. Моденов констатував факти, цілком протилежні висновкам, поспішно зробленим на основі невдалої заяви С. Петриківського. «...Масового наступу в 1-й дивізії,— писав І. Моденов,— не було. Стародуб не взято, і взагалі після 9 жовтня 1918 р. ніяких активних дій повстанці не провадили³. Вся комісія зробила висновок, що 1-ша дивізія в цілому є зразковим з'єднанням, з надійним складом ідейних борців, де дисципліна і виконання наказів командирів поставлені на високий рівень. «Дух частин стійкий, всі рвуться швидше визволити Україну...»⁴. Тут же дається висока оцінка діяльності М. Г. Кропив'янського⁵.

І все ж, незважаючи на виправдні документи, М. Г. Кропив'янський уже не міг командувати дивізією. Контрреволюційний центр все зробив для цього, навіть спробу фізичного знищення начдива⁶.

Наприкінці жовтня 1918 р. М. Г. Кропив'янський склав повноваження командира, і керівництво дивізією перейшло до колегії, створеної у складі М. Кирпоноса, Н. Точоного, Е. Рог, П. Фурси і Гаврилюка⁷. Це був єдиний вихід із становища, запропонований самим Кропив'янським. Щоправда, окрема група богунців наполегливо висувала на пост начдива М. Щорса⁸, та Головком РРФСР залишив це питання поки що відкритим, зобов'язавши колегію дотримуватись кращих попередніх традицій.

Але й колегія скоро наткнулась на ті ж труднощі в ідейно-політичній роботі. Більше того, відсутність твердої руки єдиноначальності призвела до різкого погіршення дисципліни і нових проявів анархізму і партизанщини. «В колегію,— писав у своїх спогадах Н. Точоний,— приїздили тільки по гроші, а щодо виконання оперативних наказів, то в цьому відчувалась слабкість»⁹. Правда, колегія зробила ряд серйозних спроб, щоб припинити дезертирство, розклад, грабунки населення. Про це свідчить її наказ № 14 від 2 листопада 1918 р., який вимагав введення в частинах попереднього порядку і «роззброєння призвідників, що відколотися від полків...»¹⁰. Тут же була поставлена підрозділам категорична вимога «залишатися на місцях до особливого розпорядження і з'ясування конфлікту¹¹ новою комісією, що прибуває з центру»¹².

Однак, несподівані події, що розгорнулися з блискавочною швидкістю, поставили комісію в тупик. Спеціально скликані Щорсом збори командирів (головним чином Богунського полку) висунули на пост нач-

¹ І. Дудко. Микола Григорович Кропив'янський, стор. 63.

² В. П. Затонський. Із спогадів. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958, стор. 22.

³ ЦДАРА, ф. 25887, оп. 7, спр. 570, арк. 165—167.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Кулеметний обстріл приміщення штабу Богунського полку під час останньої наради Кропив'янського з командним складом полку.

⁷ Ж. «Літопис революції», 1926, № 2, стор. 75—76.

⁸ Там же, а також В. Левенко. Український Чапаєв — М. Щорс (кандидатська дисертація), стор. 128.

⁹ Ж. «Літопись революции», 1926, № 2, стор. 76.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 35, арк. 37.

¹¹ Розслідування причин кулеметного обстрілу приміщення штабу і «заколоту» в Богунському полку.

¹² ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 35, арк. 37.

дива кандидатуру С. І. Петриківського. Кандидатура була підтримана «більшістю» голосів, і керівництво дивізією перейшло до Петриківського і Щорса¹. Колегія була розпущена. Звичайно, представники Головному і ЦВРК не могли згодитись з подібною формою виборів командира дивізії, але обстановка, що вимагала виходу частин на рубежі наступу, вже ставила чергові завдання і на них треба було зважати так само, як і долати труднощі закономірного процесу зростання нового.

Тим часом перемога листопадової революції в Німеччині створила найкращі умови для визволення України. 13 листопада Раднарком РРФСР анулював грабіжницький Брестський договір і ухвалив подати всебічну військову допомогу українському народові. Підтримана Червоною Армією Радянської Росії, 1-ша повстанська дивізія розпочала свій наступ на головному в цей час Київському напрямі, на якому зосереджувались основні сили німецько-гетьманських та петлюрівських військ. Своєрідний «відрив» полків від «насиджених місць» у «нейтральній зоні», від середовища, обплутаного тенетами ворожої агентури, оздоровлююче вплинув на всі бойові підрозділи. Потік зустрічного революційного вітру з України запалював бійців на нові героїчні бойові подвиги.

Слідом за 1-ю невдовзі вирушила в похід і 2-га дивізія. Їх подвиги були уславлені великою історичною перемогою — відновленням Радянської влади на Україні. Але нелегко дісталась ця перемога. Між початком формування і тріумфальною зустріччю дивізії у визволеному Києві пролягли складні етапи боротьби за створення могутньої Червоної Армії.

Ця стаття торкнулась подій лише першого з них. Решта чекає на розгляд у нових дослідженнях.

¹ Із стенограми виступу т. Лугинця в Будинку Червоної Армії 23 березня 1935 р. в Москві. Меморіальний музей М. О. Щорса, інв. № 703.

РАДЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ДОНЕЧЧИНИ
В 1920—1922 РОКАХ

Р. Д. Лях

В процесі аграрних перетворень, здійснюваних у країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади, основна частина поміщицьких земель була розподілена між трудящими селянами за зрівняльно-трудовою нормою. На базі окремих поміщицьких маєтків, які мали певну агрикультурну цінність, були створені радянські господарства.

З історії радгоспів перших років соціалістичного будівництва є ряд досліджень¹, підготовлено декілька дисертацій². Але історія радгоспів на Україні, зокрема на Донеччині, після вигнання денікінців та в час завершення аграрних перетворень (1920—1922 рр.) досліджена недостатньо. У цій статті робиться спроба висвітлити окремі питання історії радгоспів Донецької губернії в 1920—1922 рр.: динаміку росту радгоспів, їх типи, умови діяльності та ін.

В основу статті покладено праці В. І. Леніна, рішення і постанови партійних та радянських органів, використано дослідження радянських істориків, матеріали архівів Харкова, Донецька, Луганська.

* * *

Перші радгоспи в Донецькій губернії створено в 1918 р., але їх діяльність була перервана німецькою окупацією. В 1919 р. при створенні радгоспів, як і колективних господарств, були допущені помилки. У ряді випадків керівники місцевих органів намагалися створити радгоспи та комуни мало чи не з кожного колишнього поміщицького маєтку, закріпляли за такими господарствами більшу і кращу частину землі, незважаючи на потреби навколишнього населення. Це викликало незадоволення селян, які розраховували одержати поміщицьку землю в індивідуальне користування. В. І. Ленін у телеграмі губземвідділам 9 квітня 1919 р. засудив таке захоплення радгоспним будівництвом, яке йшло врозріз з інтересами трудового селянства³. 3 квітня 1919 р. на Україні розпочалося виправлення допущених помилок. ЦК КП(б)У, Наркомзем УРСР у своїх листах місцевим земельним органам пропонували при створенні радгоспів та відведенні для них землі враховувати потреби селян. Але з приходом на Україну денікінських військ влітку 1919 р.

¹ В. Н. Лаврентьев. Строительство совхозов в первые годы Советской власти. М., 1957; Н. С. Погорелов. Совхозы как высшая форма организации сельского хозяйства при социализме. К., 1958.

² В. А. Брычкина. Борьба Коммунистической партии за создание и укрепление совхозов в первые годы Советской власти (1918—1920 гг.). М., 1957; Н. Ф. Деревяшкин. Руководство Коммунистической партии Украины совхозным строительством в 1919—1925 гг. Минск, 1962.

³ Див. «Советское хозяйство». Сборник документов и важнейших распоряжений. М., 1921, стор. 25—26.

процес аграрних перетворень припинився. Було відновлено поміщицьке землеволодіння, радгоспи повністю ліквідовано.

У справі будівництва радгоспів 1920 року, після вигнання денікінців, партійні й радянські органи України керувалися резолюцією VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», в якій рекомендувалося «радянські господарства будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства»¹. Виходячи з цієї рекомендації, Всеукрревком у «Законі про землю» (5 лютого 1920 року) записав, що радянські господарства можуть створюватися з відома самих селян і тільки там, де потреба селян на землю задоволена².

Комісії повітових земвідділів для обліку поміщицьких маєтків з метою заснування на базі їх радгоспів створені були пізніше, ніж земвідділи при волосних виконкомах, які вже з лютого брали на облік поміщицькі землі і населення, розподіляли землю між безземельними та малоземельними³. До початку діяльності комісій, як правило, потреба селян на землю була задоволена. Комісії ж брали на облік те, що лишилося: будівлі, господарські приміщення, складні машини, деякий сільськогосподарський реманент, худобу. Земля для радянських господарств виділялася за згодою селян. Так, 3 червня 1920 року на з'їзді Рад Біловодської області Луганського повіту поряд з іншими питаннями землеустрою розглядалося питання про виділення землі для культурного господарства. З'їзд «після висвітлення питання та обміну думками ухвалив: під культурне господарство виділити ділянку в 12 десятин на Біловодській східній оброчній статті № 12»⁴. 1 вересня 1920 року з'їзд Рад Церковенської волості Луганського повіту вирішив з 21 108 десятин наявної землі для радгоспу виділити 1000 десятин⁵.

Відповідно до закону про землю від 5 лютого 1920 р., в Донецькій губернії основна частина нетрудових земель волземвідділами була передана селянам. Наприклад, 330 десятин землі з маєтку поміщика Бантиша в Сергіївській волості Слов'янського повіту було розподілено між безземельними й малоземельними селянами Сергіївки, а 150 десятин передано радгоспу № 4. З них 8 десятин ріллі, 2,5 десятини городу, 1,25 десятини саду, 2,5 десятини зайнятих садибою, 3,5 десятини заливних лук, 30 десятин бур'янистого степу, 109,25 десятини — непридатні землі⁶. З 1500 десятин маєтку Скучаревського Білянської волості селянам було передано 1425 десятин, а за радгоспом № 2 закріплено 75 десятин, в тому числі 28 десятин саду і 18 десятин лісу⁷. З 67 десятин маєтку Циглера вся орна земля — 22 десятини — передана селянам, а 45 десятин саду закріплені за садорадгоспом⁸. Радгоспу «Лукноваха» з колишніх володінь поміщика Романька передано 510 десятин, в тому числі 300 десятин забур'яненого степу, 40 десятин вигону, 6,5 десятини садиби. Решта, 440 десятин орної землі, розподілена між селянами⁹.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 431.

² Збірник декретів, інструкцій та наказів по Народному комісаріату земельних справ (до 1 серпня 1920 р.). Харків, 1921, стор. 4.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 75, арк. 12—34.

⁴ Держархів Луганської обл., ф. Р-1174, оп. 1, спр. 404, арк. 32—34.

⁵ Держархів Луганської обл., ф. Р-484, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 31, арк. 102.

⁷ Там же, арк. 109.

⁸ Там же, арк. 98.

⁹ Там же, арк. 105.

Таким чином, хоча Комуністична партія вважала створення великих радянських господарств бажаним, вона враховувала інтереси селян. Тому земля для радгоспів відводилася в обмежених розмірах, після задоволення потреб навколишнього селянства, переважно зайнята садами, городами, неосвоєна чи непридатна.

Будівництво радгоспів у 1920—1921 рр. здійснювалося у важких умовах. Вони створювалися на базі колишніх поміщицьких маєтків, значно зруйнованих за роки громадянської війни. Великої шкоди завдавало їм куркульство та підтримуваний ним бандитизм. У звіті Донецького губвиконкому за 1921 р. говорилося, що «деякі господарства були розгромлені й розграбовані дощенту, вбиті люди, худоба виведена»¹. Завідуючий радгоспом «Червона зоря» Д. Царьов повідомляв Старобільський ревком, що «о 6 год. вечора 2 квітня 1921 року здійснено напад банди Волохова, було забрано 6 пар волів і вивезено посівний матеріал»². У Маріупольському повіті весною 1921 р. майже кожен радгосп зазнав нападу куркульських банд³. Під кінець 1921 р. на території губернії з бандитизмом в основному було покінчено, бандитські наскоки на радгоспи припинилися, але шкоди було завдано великої.

Створений у травні 1920 р. підвідділ радгоспів Донецького губземвідділу взяв на облік колишні приватновласницькі маєтки, земля яких не була розподілена серед селянства. Всього у травні 1920 р. було зареєстровано 102 радгоспи з загальною площею землі 101 434 десятини, з яких орної — лише 22 764 десятини⁴. Незабаром почалось створення т. з. «приписних господарств», у зв'язку з чим значну кількість радгоспів було передано промисловим підприємствам, шахтам для організації підсобних господарств. На кінець 1920 р. в розпорядженні губрадгоспу лишилося 51 господарство з 42 415 десятинами землі⁵. Але націоналізація маєтків тривала. У 1921 р. в м. Слов'янську було націоналізовано пасіку Куликова на 1100 сімей, з якої створено бджолорадгосп «Народна бджола»⁶, насінницький город Тузикова біля м. Луганська⁷ та ін. Внаслідок цього кількість радгоспів знову зростає і на 1 червня 1921 р. їх було вже 72 з земельною площею 69 327 десятин⁸.

Для керівництва радгоспами у квітні 1920 р. при Наркомземі УРСР було створено підвідділ культрадгоспів. У 1921 р. цей підвідділ реорганізовано в Центральне управління культрадгоспів при Наркомземі УРСР. Як підвідділ, так і Центральне управління, керували господарствами через підвідділи радгоспів губернських і повітових земвідділів⁹. Після створення в 1922 р. тресту радгоспів управління трестованими господарствами було зосереджено в райрадгосптрестах, організованих у кожній губернії.

Керівництво кожним господарством покладалось на завідуючого, якого призначав губземвідділ, а з 1922 р. — на райрадгосптрест. Завідуючий мав широкі повноваження¹⁰. Важлива роль в управлінні радгоспами належала робітничим комітетам, які створювались у радгоспах чле-

¹ Советское строительство в Донецкой губернии, вып. 2. Бахмут, 1921, стор. 132.

² Держархів Луганської обл., ф. Р-1173, оп. 1, спр. 77, арк. 141.

³ Журнал «Хозяйство Донбасса», 1922, № 10—11, стор. 33.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 75, арк. 12.

⁵ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 75, арк. 39.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 47, арк. 20.

⁷ Трестирование совхозов на Украине. Харків, 1922, стор. 5.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

¹⁰ Там же, ф. 358, оп. 1, спр. 136, арк. 42.

нами профспілки працівників землі та лісу. Робітками вживали заходів до підвищення продуктивності праці робітників, стежили за правильністю застосування тарифів, піклувалися про постачання робітникам та службовцям продовольства та ін. Голова робіткому разом із завідувачим та секретарем партосередку, якщо такий був у радгоспі, брав участь у розв'язанні різних питань керівництва господарством. У радгоспах Донецької губернії було 24 комуністи, які очолювали вирішальні ділянки радгоспного будівництва¹. Керівництво радгоспами здійснювалося за принципом строгого централізму, з широким залученням до управління трудящих при збереженні особистої відповідальності завідуючого за стан справ у радгоспі.

До 1921 р. радгоспи перебували на державному утриманні. Вся їх продукція надходила в розпорядження державних продорганів, а необхідні кошти й матеріали вони одержували від держави. Наприклад, у посівну кампанію 1921 р. радгоспи губернії одержали, за даними відділу постачання Уккрадгоспу, нарядів на 175 тис. пудів посівного матеріалу². Крім насіння, радгоспи одержували від держави кредити для придбання худоби, сільгоспреманенту та ін. Але в умовах господарської розрухи держава не мала змоги виділити кошти для відбудови всіх радгоспів. Тому наприкінці 1921 р. радгоспи було знято з державного бюджету й переведено на госпрозрахунок. З усіх радгоспів було вибрано найміцніші, підсилено їх худобою та інвентарем з інших господарств і об'єднано в Уккрадгосптрест, створення якого оформлено постановою Укркономради УРСР 26 травня 1922 р.³. Це була госпрозрахункова організація, яка провадила свою діяльність під керівництвом Наркомзему УРСР. Радгоспи губернії об'єднував Донецький райрадгосптрест, яким керував уповноважений Наркомзему УРСР тов. Греймер⁴.

4 квітня 1922 р. Оргбюро по трестуванню радгоспів України затвердило список радгоспів Донецької губернії, включених до тресту. Сюди ввійшло 28 господарств (з 323 по Україні), які мали 19 973 десятини землі (з 167 258 дес. по Україні), в тому числі 10 603 десятини (53,3%) орної землі, 285 десятин городів, 400 десятин садів, 2255 десятин сіножатей, 403 десятини лісу, 1520 десятин непридатної землі та ін.⁵. Серед цих 28 радгоспів були: одна плантація лікарських рослин (130 десятин), виноградне господарство (104 десятини), три садових радгоспи, три насінницьких, чотири овочівницьких, великий вівчарський радгосп, колишне Мазаєво, шість молочних ферм. У дев'яти радгоспах переважало рільництво⁶.

Радгоспи Донеччини мали достатню кількість реманенту: знарядь для обробітку ґрунту та для сівби було 776, в середньому по 28 на господарство, для збирання врожаю—289, по 10 знарядь на господарство⁷. Але робочою худобою вони були забезпечені погано внаслідок знищення її в роки громадянської війни. Так, радгосп «Лукноваха» мав лише 8 робочих коней і 5 пар волів, а треба було 60 коней і 10 пар волів⁸. У радгоспі «Нове світло» був один кінь і пара волів. На 1 січня 1923 ро-

¹ Ітоги партпереписи України 1922 г. Харків, 1922, стор. 122, 156, 162.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 4, арк. 192.

³ Трестирование совхозов на Украине, стор. 12.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 137, арк. 128.

⁵ Там же, арк. 128—129; спр. 136, арк. 21.

⁶ Там же.

⁷ Трестирование совхозов на Украине, стор. 11—12.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 137, арк. 10.

ку в усіх 28 господарствах налічувалося 449 волів і 346 робочих коней, тобто по 28 голів на господарство¹.

Не вистачало і робочої сили. Одержавши землю, селяни неохоче йшли працювати в радгоспи, тим паче, що оплата в них була низька: поденні робітники одержували від 80 до 500 крб., помісячні — близько 14 тис. крб., а помісячні — до 200 тис. (в грошових знаках 1922 р.)². В усіх трестованих радгоспах губернії влітку 1922 р. було 490 постійних робітників³.

Внаслідок цього робота в радгоспах провадилась несвоечасно. Газета «Красная правда» писала про радгосп «Кам'янський» Бахмутського повіту: «З самої весни робота відбувалася в ненормальних умовах. Весною радгосп відчував гостру потребу в худобі. У травні й червні господарству не вистачало робочих рук, бо навколишнє населення не йшло працювати за тими ставками, які були запроваджені в радгоспі»⁴.

Оскільки восени 1921 р. через нестачу робочої сили й худоби озимий клин радгоспи губернії освоїли лише на третину, земля на зиму не була зорана, навесні 1922 р. сівба затяглася. Ярих було посіяно лише 36,5% плану. Всього в 1922 р. радгоспи Донеччини засіяли 5705 дес. або 53,8% орної площі, зібрали 245750 пудів зерна і 207 000 пудів сіна⁵. 1922 господарський рік вони закінчили із збитками в 15 757 крб. (в золотому обчисленні).

Досить великі земельні площі були в Донецькій губернії передані в розпорядження промислових підприємств та шахт для забезпечення робітників овочами й картоплею, а худоби — фуражем. На одержаній землі підприємства створювали свої господарства. Наприклад, Луганський паровозобудівний завод організував на 1064 десятинах наданої йому землі господарство, в якому працювало 45 робітників. Воно мало 33 пари волів, 12 коней, 12 плугів, молотарку⁶.

У 1921 р. підприємствам кам'яновугільної промисловості було відведено 33 892 дес. землі, підприємствам важкої індустрії — 13 089 дес., соляної промисловості — 1961 дес., всього 48 942 дес.⁷. З цієї площі вони зібрали 140 тис. пудів овочів, 20 тис. пудів зерна і 250 тис. пудів сіна й соломи⁸. У 1922 р. для земгоспів було додатково виділено значну кількість землі⁹.

Після перетворення в життя рішень Комуністичної партії і Радянського уряду про піднесення сільськогосподарського виробництва й запровадження загальнодержавних заготівель стало можливим задовольняти потреби промислових підприємств у продуктах і фуражі. Тому заінтересованість їх у приписних господарствах зменшується і з 1924 р. вони починають повертати землю в розпорядження Наркомзему.

Отже, під час здійснення аграрних перетворень у 1920—1922 рр. основна частина колишніх поміщицьких земель була передана селянам,

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 155, арк. 7. Баланс Уккрандгосптресту на 1 січня 1923 р.

² Ж. «Хозяйство Донбасса», 1922, № 19—20, стор. 71.

³ Держархів Донецької обл., ф. Р-2336, оп. 1, спр. 17, арк. 4.

⁴ Газета «Красная правда», 22 серпня 1922 р.

⁵ Держархів Донецької обл., ф. Р-2336, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 30, арк. 50.

⁷ Там же, ф. 744, оп. 1, спр. 32, арк. 23.

⁸ Ж. «Хозяйство Донбасса», 1922, № 1, стор. 153.

⁹ Див. «Справочник Донецкого управления государственными землями и имуществами». Бахмут, 1922, стор. 3.

а решта ввійшла до державного фонду, з якого наділялися підприємства й радгоспи.

Радгоспи створювалися на базі колишніх поміщицьких маєтків, які за роки громадянської війни в значній мірі були зруйновані. У зв'язку з тим, що в період господарської розрухи держава не могла подати молодим господарствам достатньої економічної допомоги, матеріальна база перших радгоспів була слабка. Зрозуміло, що в той час вони не могли відігравати великої ролі у виробництві сільськогосподарської продукції. Але радгоспи вирощували сортове насіння і поширювали його серед селян шляхом обміну і продажу по низьких цінах. При них відкривалися ветлікарні і злучні пункти, які обслуговували і селянські господарства.

Діяльність перших радгоспів мала велике значення для надбання досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства нашої країни.

УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ПЕРЕВИБОРАХ РАД
У 1926—1927 РОКАХ

В. М. Довгопол

В період переходу од відбудови до реконструкції народного господарства Комуністична партія і Радянський уряд здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на зміцнення і поживлення роботи Рад, які є, як указував В. І. Ленін, основою державної влади, формою диктатури пролетаріату, способом управління державою без буржуазії і проти буржуазії¹. Зокрема, уже в 1925 р. на Україні було завершено адміністративно-територіальну реформу, суть якої полягала в наближенні радянських органів управління до народних мас. Особливе значення мали з цього погляду селищні Ради, вперше створені в кінці 1925 р.² В цей же час ВУЦВК і РНК УРСР видали ряд положень та інструкцій, які розширювали адміністративно-господарські права Рад³ і права та обов'язки їх членів⁴.

Велике значення для залучення широких мас трудящих до керівництва державою мали перевибори Рад, які провадилися щороку. «Вибори до Рад,—говорилося в постанові лютневого (1927 р.) Пленуму ЦК ВКП(б),—це основна і загальна перевірка мільйонними масами безпартійних робітників і селян всієї Радянської влади і нашої партії. На основі росту довір'я і активної підтримки безпартійних робітників, а також і всієї безпартійної маси трудящих партія повинна зміцнити свою керівну роль у Радах. Це завдання зміцнення своєї керівної ролі партія повинна здійснити, залучаючи нові й нові верстви безпартійних робітників та селян до виборів і до самої роботи Рад»⁵.

Однак питання про перевибори Рад у перші роки індустріалізації на Україні і провідну роль робітників у перевибірній кампанії майже зовсім не висвітлено в літературі.

Наприкінці 1925—на початку 1926 р. на Україні, як і в інших Радянських республіках, відбулися чергові перевибори Рад. Це була перша після закінчення громадянської війни і зміцнення пролетарської диктатури широка виборча кампанія, проведена в умовах дальшого розвитку радянської демократії⁶.

Прагнучи залучити широкі маси до радянського будівництва, ВУЦВК і РНК УРСР 18 листопада 1925 р. видали «Положення про виборчі права громадян», на основі якого вперше одержали право голосу

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 54.

² Підсумки виборчої кампанії 1925—1926 рр. Харків, 1926, стор. 21, 27.

³ ЗУ УРСР, 1925, ч. 83, ст. 487; ч. 84, ст. 488; ч. 85, ст. 489; ч. 86, ст. 490.

⁴ ЗУ УРСР, 1926, ч. 66, ст. 436, 437, 438, 439.

⁵ КППС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. Київ, 1954 р., стор. 330.

⁶ КППС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 251.

великі групи трудящих: безробітні, члени сімей робітників і службовців та ін.¹ У виборах до Рад взяли участь тепер усі соціальні групи населення, крім експлуататорів, непманів і куркулів. Особливу активність виявили робітники. Явка на вибори гірників досягала 82,4%, металістів — 75,6%, текстильників — 74,2%². Але в цілому по Україні активність виборців була ще недостатня. На виборах до міських Рад явка в 1925—1926 рр. була навіть нижча, ніж у 1924—1925 рр. (52,7% проти 54,3%). Погіршав і соціальний склад Рад. Серед членів міських Рад прошарок робітників становив 53,3% проти 61% в минулому році³. Таке становище пояснювалося, як недостатньою роботою партійних та профспілкових організацій під час перевиборної кампанії, так і деякою політичною пасивністю тих груп трудящих, які вперше здобули право голосу.

Другі широкі й відкриті вибори до Рад відбулися в кінці 1926—на початку 1927 р. Очолені партійними організаціями, вони були проведені при активній участі робітників у містах і бідняків та наймитів — у селах. В основу своєї роботи партійні і профспілкові організації України поклали постанови об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про підсумки перевиборів Рад» від 20 липня 1926 р.⁴ та Пленуму ЦК КП(б)У «Про перевибори Рад» від 9 липня 1926 р.⁵. Указавши на недоліки виборчої кампанії 1925—1926 рр., ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У зобов'язали партійні і профспілкові організації добиватися дальшого пошкваллення роботи Рад, більшого розвитку радянської демократії і ширшого залучення до перевиборів Рад робітників і трудящих селян.

Уряд Української РСР, керуючись постановами загальносоюзного уряду та Конституцією УРСР, видав ряд законів і постанов, спрямованих на кращу підготовку і проведення перевиборної кампанії. 18 грудня 1926 р. була опублікована «Інструкція про перевибори Рад УРСР», яка встановлювала порядок виборів, права і обов'язки виборчих комісій. Цією ж інструкцією було розширено модус представництва до Рад⁶. Нова інструкція забезпечувала в перевиборах повну перевагу робітничого класу, що впливало з самої суті диктатури пролетаріату⁷.

В середині грудня 1926 р. ВУЦВК опублікував звернення «До трудящої людності УРСР», в якому закликав робітників, трудящих селян і службовців взяти активну участь у перевиборах Рад⁸. Для загального керівництва перевиборною кампанією було створено Центральну виборчу комісію на чолі з заступником голови Президії ВУЦВК С. Влащенко. До неї ввійшло 29 чоловік — члени ВУЦВК, представники від округів і районів республіки. Це тт. Буценко, Радченко, Сербиченко,

¹ ЗУ УРСР, 1925, ч. 97, ст. 530.

² Звіт Всеукраїнської Ради профспілок (1926—1928 рр.). До IV з'їзду профспілок України. Харків, 1928, стор. 43.

³ Підсумки виборчої кампанії 1925—1926 рр. Харків, 1926, стор. 29, 31.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 251—262.

⁵ «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 6, стор. 5.

⁶ ЗУ УРСР, 1926, ч. 79, ст. 479.

⁷ Під час виборчої кампанії 1926—1927 рр. один депутат до міської Ради обирався від 100 виборців робітників і службовців усіх родів підприємств, а службовці інших установ і громадських організацій — обирали одного депутата від 200 виборців, кустарі, ремісники, члени сімей робітників і службовців — від 300 виборців. До сільрад один депутат обирався від 100 селян і інтелігенції, а робітники фабрик, заводів і радгоспів, розташованих на даній території, обирали одного депутата до сільради від 20 виборців. Така ж перевага надавалася робітникам і при виборах селищних Рад. Див. ЗУ УРСР, 1926, ч. 79, ст. 479.

⁸ «Вісті» — орган ВУЦВК, № 289, 15 грудня 1926 р.

Терехов, Медвідь, Клочко, Волков та інші¹. На місцях було організовано окружні, міські, селищні й сільські виборчі комісії, до яких входило по 7—11 чоловік². Для успішної роботи комісій та активізації виборців у всіх округах були розукрупнені і створені нові виборчі дільниці. Кількість їх в УРСР збільшилася проти минулого року на 34,7%³.

Перевибори рад відбувалися в умовах гострої класової боротьби. Позбавлені виборчих прав, експлуататорські елементи, непмани й куркулі докладали всіх зусиль, щоб просунути до Рад своїх прибічників, посилити свій вплив на трудящих, а зазнавши поразки в цьому, намагалися дискредитувати Радянську владу, вдавалися до терору. Тому дуже важливо було залучити до підготовки і проведення виборів усі громадські організації, забезпечити партійне керівництво виборчою кампанією. ЦК КП(б)У в своїх постановках накреслив конкретний план роботи партійних організацій республіки у проведенні виборів⁴.

Важливу роль у перевибірній кампанії відігравали профспілки. В січні 1927 р. Президія Всеукраїнської Ради профспілок видала директивний лист, яким зобов'язувала всі профспілкові організації взяти безпосередню участь у підготовці і проведенні перевиборів Рад⁵. Велику організаційну роботу провели Всеукраїнські комітети і окружні та районні Ради профспілок⁶. Фабзавкоми, залучивши профактив, розгорнули агітаційно-масову роботу в клубах, бібліотеках, червоних кутках, на виборчих дільницях. Не відставали і комсомольські організації⁷.

З ініціативи ЦК КП(б)У центральні і окружні партійні та профспілкові організації направили в райони, села, на підприємства десятки інструкторів і тим самим забезпечили безпосереднє керівництво перевиборами Рад⁸. Так, Артемівський окружком КП(б)У і окружна Рада профспілок відрядили на місця 100 чол., організації Маріупольського округу—55, Одеського—80, Мелітопольського—58, Ніжинського—30 чоловік. ЦК КП(б)У виділив 150 уповноважених, а Центральна виборча комісія — 87⁹. По всіх округах України на місця було послано 12 000 уповноважених та інструкторів¹⁰.

Заводські партійні і профспілкові організації вперше в 1927 р. створювали трійки і комісії сприяння перевиборам. Наприклад, у Києві з робітничого активу було створено 336 трійок, які допомагали виборчим комісіям¹¹. Такі ж самодіяльні групи діяли на багатьох підприємствах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Могилів-Подільська та ін.¹²

Важливу роль у залученні до виборів широких мас відігравала преса. Республіканські газети «Вісті», «Комуніст», а також місцеві — «Луганська правда», «Кочегарка», «Звезда», «Пролетарий» та інші не тільки закликали трудящих до активної участі у виборах, а й викривали хиби в роботі виборчих комісій, громадських організацій. Газета «Біль-

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 11, спр. 124, арк. 28.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2395, арк. 68.

³ Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр., Харків, 1927, стор. 45.

⁴ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 1. «Агітатор», 1927, № 3, стор. 7.

⁵ Робітнича газета «Пролетар», № 42, 12 січня 1927 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 199, арк. 164, 180.

⁷ «Рабкор «Пролетария», 1927, № 4, стор. 4.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 10, арк. 10.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2395, арк. 21, 19.

¹⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 1.

¹¹ Ф. Ксенофонов. Итоги перевыборов Советов на Украине. Харьков, 1927, стор. 30.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 522, арк. 36.

шовик Полтавщини», що виходила двічі на тиждень, у січні—березні 1927 р. надрукувала 20 статей і 60 дописів робкорів та сількорів про перевиборну кампанію. Газети активно допомагали партійним організаціям, виборчим комісіям в організації перевиборів на місцях. У Києві, як розповідав кореспондент, «на деяких підприємствах робкорівські гуртки з власної ініціативи почали підготовку до виборів. Крім спеціальних номерів стінгазет, присвячених виборам, вони надсилають листи жінкам-робітницям і запрошують їх обов'язково взяти участь у перевиборах»¹. В Одесі, Харкові та багатьох інших містах робкори видавали бюлетені і щотижневі газети, присвячені виборам Рад².

Завдяки активній участі громадських організацій і робітничого активу уже в грудні—січні було завершено підготовчу роботу. Виборчі комісії склали списки виборців, роздали їм виборчі картки, перевірили документи і склали списки осіб, позбавлених виборчих прав, яких було трохи більше, ніж у минулому році. Так, у 1926 р. в містах було позбавлених виборчих прав 4,8% всіх виборців, на селі — 1,4%, а в 1927 р. — відповідно 8,3 і 4,6%³. Збільшення кількості осіб, позбавлених виборчих прав, пояснювалося ретельнішою перевіркою документів, а також деяким обмеженням прав ремісників та кустарів.

Під час підготовки до виборів у містах і селищах на зборах виборців обговорювалися звітні доповіді виконкомів і депутатів про роботу з попереднього всебічної перевіркою їх діяльності. Серед виборців розповсюджувалися брошури й матеріали про діяльність Рад. Раднарком УРСР видав і розіслав в округи короткий звіт про роботу уряду, Центральна виборча комісія випустила брошури «Компартія і перевибори Рад», «Як обирати Ради», «Робота рад за рік» та інші, міські Ради розповсюдили 20 тис. брошур і 60 тис. плакатів, в яких розповідалося про роботу Рад⁴. Напередоні виборів було перевірено роботу двох третин сільських та селищних і десятки міських Рад⁵, що сприяло поживленню звітної кампанії. Комісії, що перевіряли Ради, виявили в їх роботі ряд недоліків, але разом з тим відзначили, що авторитет Рад рік у рік зростає, посилювалася їх роль у соціалістичному будівництві. Навколо Рад, як правило, гуртувався актив робітників і селян, що працювали в різних секціях і комісіях. Тільки в Луганському окрузі радянський актив становив понад 15 тис. трудящих⁶.

Підготовка до виборів і звітна кампанія на Україні проходила в обстановці великого політичного і трудового піднесення. У містах і селах, на фабриках і заводах відбувалися передвиборні збори, зустрічі з депутатами, обговорювалися кандидатури в члени Рад. Трудящі вносили багато пропозицій і доповнень до наказів депутатам. Успішно була завершена підготовка до виборів там, де партійні і профспілкові організації конкретно керували виборчою кампанією, своєчасно допомагали виборчим комісіям.

У Харкові перевиборна кампанія почалася ще в грудні, але розгорталася повільно, бо не всі громадські організації активно включилися в роботу. Тому бюро окружкому КП(б)У вжило відповідних заходів

¹ Робітнича газета «Пролетар», № 63, 6 лютого 1927 р.

² Там же, № 50, 21 січня 1927 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2404, арк. 2.

⁴ «Советское строительство», 1927, № 7, стор. 67.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2395, арк. 1; «Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр.», стор. 43.

⁶ «Вісті», № 53, 5 березня 1927 р.

щоб створити нормальні умови для проведення виборчої кампанії. Зокрема, бюро перенесло вибори до міської Ради з 21 лютого на 7 березня, щоб дати можливість виборчим комісіям завершити підготовку¹. Рішенням від 20 січня окружком КП(б)У зобов'язав парткоми на всіх великих підприємствах створити на допомогу виборчим комісіям спеціальні трійки². Секретар Харківського окружного партії П. П. Постишев надіслав до окружної Ради профспілок і фабзавкомів листа, в якому закликав поставити в центр своєї роботи підготовку до виборів, розгорнути культурно-масову роботу на підприємствах³. 31 січня відбулася міська конференція фабзавкомів, де з доповіддю про значення перевиборів Рад виступив П. П. Постишев⁴. З ініціативи бюро окружного КП(б)У 1 березня була проведена нарада робкорів міста, яка також обговорювала питання про вибори і участь в них робкорів. Нарада заслухала звіт про роботу міської Ради і звернулася з закликом до трудящих Харкова взяти активну участь у перевиборах⁵. Бюро окружного партії 3 лютого схвалило проект наказу депутатам міської Ради, який виборці повинні були обговорити на зборах і внести свої доповнення⁶.

На початку лютого на підприємствах і установах Харкова широко розгорнулася звітна кампанія. У паровозному депо «Жовтень» перші звітні збори відбулися 7 лютого. З доповіддю виступив заступник голови Харківської міськради Лабаторін. У дебатах взяли участь 20 робітників, які відзначили, що Рада в основному виконала накази виборців, але недостатню увагу приділяє боротьбі з безробіттям, розвитку легкої промисловості. Робітники внесли 20 доповнень до наказу й висунули кандидатами в депутати слюсарів Хапунова, Малекова, Мечталя, токарів Хоменка, Гапонова та інших⁷.

На звітних зборах заводу «Світло шахтаря», що відбулися 5 лютого, з доповідями про роботу міської Ради виступили депутати — робітники заводу Шаров і Штанге. Колектив заводу позитивно оцінив їх діяльність у Раді і вирішив обрати депутатами на другий строк⁸.

За весь звітний період Харківська міська Рада провела на підприємствах і в установах 300 зборів, якими було охоплено понад 51% виборців, тобто на 17% більше, ніж у минулому році. Робітники виявляли велику активність. Тільки на 163 звітних зборах у дебатах виступило 1225 чоловік, або в середньому по 8 чоловік на кожних звітних зборах проти 5 чоловік у минулій кампанії⁹. «Треба сказати, — говорив П. П. Постишев, — що в поточному році на перевиборах ми досягли значного підвищення активності робітничого класу порівнюючи з минулим роком. Робітничий клас у цьому році показав високу активність на перевиборах, що перш за все виявилось в кількісній участі його на виборчих зборах»¹⁰.

Донецький окружком КП(б)У разом з окружною Радою профспілок, також провів велику підготовчу роботу до виборів. Питання про

¹ Архів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 2.

² Там же, арк. 14.

³ Робітнича газета «Пролетар», № 58, 1 лютого 1927 р.

⁴ Там же, № 83, 2 березня 1927 р.

⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 15.

⁶ Робітнича газета «Пролетар», № 64, 8 лютого 1927 р.

⁷ «Комуніст», № 31, 3 лютого 1927 р.

⁸ Робітнича газета «Пролетар», № 63, 7 лютого 1927 р.

⁹ «Вісті», № 66, 24 березня 1927 р.

¹⁰ П. П. Постышев. Перевыборы Советов на Харьковщине в 1927 г. Харьков, 1927, стор. 11.

організацію виборів обговорювалося на засіданнях бюро окружному партії, президії окружної Ради профспілок, райкомів, партійних і профспілкових організацій. Всюди відбувалися звітні збори, зустрічі виборців з депутатами. Так, на руднику «Смолянка» було проведено 33 змінних зборів, якими охоплено 70% виборців членів профспілок. В обговоренні звітів взяли участь 217 робітників. Доповідачі відповіли на 320 запитань виборців. На Макіївському металургійному заводі партком і завком провели 47 звітних зборів, в яких взяли участь 47% виборців заводу¹.

Така ж підготовка до перевиборів провадилася і на підприємствах інших округів України. Артемівський окружком КП(б)У за два місяці шість раз обговорював питання про вибори. В окрузі було прочитано 800 звітних доповідей про роботу окружної та міської Рад і охоплено понад 100 тис. трудящих. «У цьому році,— вказував окружком партії,— перевиборна кампанія сільських, селищних, рудникових і міських Рад проходила активно і підготовка до виборів провадилася ретельніше»².

Як сповіщав Київський окружком КП(б)У, партійні організації округу добре підготувалися до виборів. «Робітнича маса виявила живий інтерес до роботи міських Рад. У цій кампанії посилилась також участь низових профорганів — фабзавмісцевкомів, що організовували збори, популяризували кампанію, обговорювали кандидатури тощо»³. У звітній кампанії взяли участь 52% виборців міста, які внесли 4000 доповнень до наказів депутатам. Робітники Києва пропонували, щоб міська Рада вжила заходів до зниження роздрібних цін на промислові товари, до ліквідації зайвих представництв і скорочення витрат на апарат управління, а також подбала про розширення робітничих селищ, освітлення їх вулиць тощо⁴.

У Дніпропетровську на звітні збори з'явилося 40% виборців, які внесли до наказу міськраді 179 доповнень⁵. Трудящі Хортицького району поряд з пропозиціями про впорядкування робітничих селищ і розширення мережі шкіл та лікарень внесли побажання, щоб «швидше почалося будівництво Дніпрельстану»⁶.

В цілому по УРСР, за даними Центральної виборчої комісії, явка на звітні збори становила 50% виборців, зокрема, членів спілок — 65—80%⁷.

Вибори депутатів до Рад у лютому — на початку березня пройшли на Україні організовано, при високій активності трудящих і особливо робітників. На виборчих зборах, що були завершальним етапом кампанії, виборчі комісії звітували про виконану роботу, остаточно схвалювалися накази депутатам і обиралися члени Рад. Робітники йшли на вибори з великим піднесенням, демонструючи відданість своїй Комуністичній партії, ідеям соціалізму. 2000 робітників Одеського плужного заводу ім. Жовтневої революції прийшли на виборчу дільницю з оркестром і червоними прапорами. На вибори з'явилося 95% виборців. Колектив заводу обрав до міської Ради 27 депутатів, серед них — 11 комуністів⁸.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 522, арк. 36, 43, 55, 79.

² Отчет окружного комитета КП(б)У XIII окружной партийной конференции. Артемовск, 1927, стор. 45, 46.

³ Київський окружний комітет КП(б)У. Від XII до XIII окрпартконференції (січень—жовтень 1927 р.). Київ, 1927, стор. 71.

⁴ Робітнича газета «Пролетар», № 74, 19 лютого 1927 р.

⁵ Отчет о выполнении внесенных избирателями дополнений к наказу городскому Совету XII созыва. Днепропетровск, 1928, стор. 71.

⁶ Робітнича газета «Пролетар», № 55, 28 січня 1927 р.

⁷ «Більшовик України», 1927, № 9, стор. 53.

⁸ Робітнича газета «Пролетар», № 76, 22 лютого 1927 р.

З великим ентузіазмом голосували робітники Харкова. 5 і 6 березня в робітничих клубах і на підприємствах міста відбулися мітинги, на яких виступали члени ЦК КП(б)У та уряду республіки. У Червонобагарському клубі на мітингу виступив Г. І. Петровський, у клубі залізничників — В. Я. Чубар, у будинку освіти — М. О. Скрипник, в Основ'янському клубі — О. Г. Шліхтер, на ХПЗ — П. П. Постишев. Ранком 7 березня на площі Тевелева комсомольці організували грандіозний мітинг, на який прийшли молоді робітники й робітниці, піонери¹. Уже в перший день вибори відбулися на 115 підприємствах міста. Колектив ХПЗ обрав 57 депутатів, серед них П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, а також робітників Золотаренка, Обрезчикова та інших. Серед обраних було 80% робітників, 42 комуністи². Робітники Електромеханічного заводу обрали 57 депутатів і 18 кандидатів у члени Ради, з них 33 комуністи і комсомольці. Зокрема, були обрані робітники Кожухов, Петров, Стрілець, Яковин та інші³.

Успішно пройшли вибори до Рад і в інших округах України. В середньому по УРСР у виборах міських Рад взяли участь 58% виборців проти 52,8% у минулому році, а у виборах селищних Рад — 59,2% проти 55,4%⁴. В ряді міст республіки активність виборців була значно вища. Так, у Запорізькому окрузі на вибори з'явилося 76,5% виборців, в Луганському — 65,1%. Підвищення процента явки на вибори в 1927 р. пояснювалося зростаючою активністю робітничого класу. За даними ЦСУ УРСР, у восьми великих містах України — Харкові, Одесі, Кривому Розі, Запоріжжі, Києві, Маріуполі, Дніпропетровську — явка на вибори становила: робітників — 64,2%, службовців — 56,4%, кустарів — 45,8%, членів сімей робітників і службовців — 42,4%, неорганізованого населення — 41,5%⁵. Високу політичну активність показали металісти, шахтарі, хіміки. За даними Всеукраїнського комітету спілки металістів, явка на вибори досягала 67 — 100%⁶, зокрема, на заводі ім. К. Маркса у Дніпропетровську — 82,0%, ім. Комінтерну — 73,4%, ім. Артема — 72,8%, ім. Лібкнехта — 70,4%⁷.

Але активність робітників не обмежувалася особистою участю у виборах. Вони йшли в авангарді всіх трудящих, були організуючою і провідною силою в мобілізації населення міст і сіл під час виборчої кампанії. IV пленум Харківського окружного КП(б)У, який відбувся у травні 1927 р., відзначав, що «пролетарі фабрично-заводських підприємств і транспорту виявили в повній мірі свою передову й керівну роль у ставленні до інших шарів виборців (кустарів, ремісників тощо)»⁸.

Разом з тим робітничий клас України подав допомогу селянству у підготовці і проведенні виборів сільських Рад, в організації відсічі куркулям, які намагалися пролізти до сільрад. Подекуди куркулі та їхні прибічники, щоб позбавити Ради партійного керівництва, агітували проти обрання до них комуністів і комсомольців⁹. Але, незважаючи на всі зусилля, класові вороги прорахувалися. Партія, мобілізувавши робіт-

¹ «Комуніст», № 55, 8 березня 1927 р.

² Робітнича газета «Пролетар», № 88, 8 березня 1927 р.

³ «Вісті», № 55, 8 березня 1927 р.

⁴ Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр., стор. 52, 55.

⁵ Ф. Ксенофонов. Итоги перевыборов Советов на Украине, стор. 33.

⁶ IV Всеукраїнський з'їзд металістів. Звіт ВУК металістів. Харків, 1928, стор. 79.

⁷ Перевибори Рад України та Молдавської РСР в 1926—1927 рр. Статистика України, № 114, т. I, серія XVI. Адміністративна статистика, вип. 3, 1927, стор. XVI.

⁸ П. Постышев. Перевыборы Советов на Харьковщине в 1927 г., стор. 47.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2399, арк. 4.

ничий актив, допомогла трудящим селянам у боротьбі з куркульством. Під час перевиборів посилили роботу шефські організації, які послали на село сотні робітників для допомоги селянам у виборах сільрад. Активно діяли на селі профспілки цукровиків, сільськогосподарських і лісових працівників, харчовиків та ін. Всеукраїнський комітет спілки деревообробників у своєму звіті відзначав, що працівники окружних відділень і фабзавкомів «взяли надзвичайно активну участь у роботі по перевиборах сільрад, іноді відіграючи, завдяки своїй організованості, домінуючу роль у перевиборах». В результаті багато членів цієї профспілки було обрано членами сільрад, а також на керівні посади: головами й секретарями сільрад, завідуючими відділами райвиконкомів¹.

Проте під час виборчої кампанії не вдалося уникнути й недоліків та помилок. У деяких селах і районах слабо було проведено підготовчу роботу, не залучено до неї весь сільський актив і, зокрема, робітників. В результаті на вибори сільрад з'явилося 51,6% виборців, на 2,3% менше, ніж минулого року².

Радянські люди обирали до Рад кращих синів і дочок, комуністів і комсомольців, передовиків виробництва. Згідно з інструкцією кандидатів у депутати висували партійні та інші громадські організації на підприємствах, потім ці кандидатури обговорювалися на зборах робітників і службовців. Кандидатів висували значно більше, ніж треба було обрати до Ради, і це давало можливість трудящим вибрати найкращих, ініціативних, відданих справі соціалізму людей. Переважну більшість кандидатів, що були обрані до Рад (70—80%), висунули громадські організації і лише 20—30% висунули трудящі на виборчих зборах³.

До 73 міських Рад було обрано 13 964 депутати, до 166 селищних Рад — 9813 депутатів. Багато робітників обрано до сільських Рад. Всього по Україні в 1926—1927 рр. було обрано до Рад близько 300 тис. чоловік⁴.

Внаслідок активно проведеної виборчої кампанії значно покращав соціальний склад Рад. У міських Радах число робітників зросло до 58,4%, а в деяких міськрадах їх було ще більше: у Харківській — 61%, Одеській — 60,3%. У селищних Радах фабрично-заводського типу робітники становили 72%⁵.

Перевиборна кампанія зміцнила позиції партії в Радах, до яких у містах було обрано 46,3% комуністів і 4,9% комсомольців, а в селах — відповідно 9,0 і 4,0%⁶.

Робітники України, як керівна сила в перевиборах Рад, відіграли вирішальну роль у згуртуванні трудящих міста й села навколо Комуністичної партії. «Минула кампанія перевиборів, — відзначив червневий Пленум ЦК КП(б)У 1927 р., — відбулася в обстановці зростаючої активності робітничого класу і основної маси селянства — бідноти й середняцтва. Правильна політика партії і зміцнення партійного керівництва кампанією перевиборів привели до ізоляції ворожих радянській

¹ Два года работы. К 3-му Всеукраинскому съезду ПСРД. Харків, 1928 р., стор. 26.

² Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр., стор. 30.

³ С. Власенко. Итоги перевыборов Советов на Украине. «Советское строительство», 1927, № 7, стор. 69.

⁴ Перевибори Рад України та Молдавської РСР..., стор. XV, XVII.

⁵ Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр., стор. 34, 35.

⁶ «Більшовики України», 1927, № 14, стор. 63.

владі суспільних угруповань, до зміцнення диктатури пролетаріату, на основі союзу робітничого класу й селянства»¹.

Перевибори Рад у 1926—1927 рр. були проведені в умовах широкій радянській демократії і сприяли дальшому зміцненню всієї системи Рад як органів диктатури пролетаріату, посиленню їх ролі в індустріалізації країни, колективізації сільського господарства та в культурній революції. Президія ВУЦВК 6 липня 1927 р. підкреслила, що минулі вибори «скерували зростаючу громадсько-політичну активність трудящих мас міста й села на дальше поживлення Рад і на розв'язання конкретних питань соціалістичного будівництва в нашій країні»².

¹ Від I конференції до X з'їзду КП(б)У. Резолюції та постанови пленумів. Харків, 1932 р., стор. 59.

² Підсумки виборчої кампанії 1926—1927 рр., стор. 69.

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ
ВЕСНЯНОЇ ПОСІВНОЇ КАМΠΑНІЇ 1929 РОКУ

Б. М. Барак

Однією з найважливіших форм здійснення пролетарського керівництва селянством і зміцнення союзу робітників і трудових селян було робітниче шефство над селом. Форми й методи шефської роботи змінювалися залежно від конкретних умов розвитку нашої країни. Визначаючи свою політику на селі на різних етапах соціалістичного будівництва, партія одночасно конкретизувала й завдання робітничого шефства. Спочатку шефська робота мала переважно характер матеріальної і культурно-освітньої допомоги селянству. Після XV з'їзду партії, який взяв курс на колективізацію сільського господарства, така допомога з боку шефів уже була недостатня, не відповідала вимогам соціалістичного будівництва на селі. Тепер основним завданням шефських колективів стала мобілізація широких мас робітників на боротьбу за здійснення історичних рішень з'їзду.

Пожвавленню робітничого шефства, піднесенню його на вищий рівень сприяли історичні постанови ЦК ВКП(б) в листопаді 1928 р. і ЦК КП(б)У в січні 1929 р., в яких указувалося на особливо важливе політичне значення шефської роботи в період соціалістичного будівництва на селі, намічалися конкретні шляхи її активізації¹. Шефська робота набула більш масового характеру. Основним її змістом стає зміцнення виробничої змички між містом і селом.

Важливою формою виробничої змички робітничого класу і трудового селянства була посилка на село робітничих бригад. Уже на кінець 1929 р. робітничий клас нашої країни послав сотні бригад для участі в перевиборах сільських Рад. Велику шефську допомогу подали селянству робітники під час весняної посівної кампанії 1929 р. В цьому благородному русі робітничого класу, що розгортався під керівництвом Комуністичної партії, активну участь взяли й робітники України. Проте в історичній літературі це питання далеко не повністю досліджене. У монографіях І. І. Слинька, А. Б. Слущького, брошурі Ф. Піджарого² це питання розглядається лише побіжно, а у статтях І. М. Михайловського та М. І. Горлача³ йому зовсім не приділяється уваги.

¹ «Известия ЦК ВКП(б)», 1928, № 34, стор. 12; «Комуніст», № 29, 5 лютого 1929 р.

² І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). Вид-во АН УРСР, К., 1961 р.; А. Б. Слущкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Изд-во АН УССР, К., 1963; Піджарий. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. Держполітвидав УРСР, К., 1960.

³ І. М. Михайловський. Роль шефства міста над селом в дальшому зміцненні союзу робітничого класу і селянства, у прискоренні підготовки умов суцільної колективізації сільського господарства (на матеріалах УРСР, 1926—1929 рр.) «Наукові записки Львівського педінституту», т. 9, 1958; М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1932 рр.). «Український історичний журнал», 1960, № 6.

У даній статті автор поставив за мету на конкретному матеріалі УРСР показати участь робітничих бригад у підготовці і проведенні весняної посівної кампанії 1929 р., їх роль у дальшому зміцненні союзу робітничого класу з трудовим селянством на виробничій основі.

Керуючись рішеннями листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), партійні, радянські та профспілкові організації України приділяли багато уваги підготовці до весняної сівби, що набула характеру широкої кампанії за розширення посівних площ, за підвищення врожайності, за соціалістичну перебудову села.

Незважаючи на важке становище, що склалося на Україні внаслідок неурожаю й загибелі озимих посівів у 1928 р., уряд республіки поставив перед сільським господарством невідкладні завдання, виконання яких вимагало максимального напруження сил країни і в першу чергу трудового селянства.

На основі директив партії і уряду про підвищення врожайності протягом п'ятирічки на 30—35% Україна повинна була в 1929 р. досягти збільшення загальної зернової продукції сільського господарства на 10 процентів (з них 6—7% за рахунок впровадження агрикультурних заходів і 2—3% за рахунок розширення площі посівів, для чого треба було зорати й засіяти 1500 тис. га нової земельної площі)¹. Разом з тим треба було закріпити досягнення колгоспного будівництва і якомога більше посилити процес усунування сільськогосподарського виробництва. Для розв'язання цих завдань уряд асигнував величезні кошти. Зокрема, на Україні було відпущено 85 млн. крб. кредиту та 9 млн. пудів насіння². Допомогу подавали перш за все колективним об'єднанням і бідняцько-середняцьким господарствам недорідних округів республіки.

Енергійних заходів було вжито для забезпечення селян сільськогосподарськими машинами. З даних Наркомзему України про машинопостачання видно, що на 1 травня 1929 р. сільське господарство республіки одержало 20 000 сівалок (76,9% до річного плану постачання), 2000 трієрів (111,1% річного плану). 32 000 культиваторів (128%), 2000 сортувалок (57,1%), 85 000 плугів (47,2%) і т. ін.³ На весну 1929 р. села України одержали 1103 трактори, або 75% річної їх кількості. Всього ж на 1 травня в сільському господарстві України було 9040 тракторів⁴.

Однак для успішного проведення посівної кампанії недостатньо було раціонально використати матеріальні засоби, надані радянською державою у вигляді кредиту, машин, насіння та ін. В умовах загострення класової боротьби на селі виконання завдань, накреслених партією і урядом, вимагало не тільки найактивнішої участі та широкої ініціативи бідняцько-середняцьких мас, але й допомоги робітників міста. В листі Всеукраїнської Ради профспілок і Центральної шефської комісії, виданому у зв'язку з рішенням листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), вказувалося на необхідність активної участі робітників у посівній кампанії, на використання досвіду робітничих бригад під час виборів до сільських Рад⁵.

Керівна роль у підготовці посівної кампанії на місцях належала партійним організаціям. Округні партійні комітети визначали для свого округу конкретні завдання і заходи до їх виконання. Щоб подати

¹ «Більшовик України», 1929, № 4.

² «Комуніст», № 31, 7 лютого 1929 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 179.

⁴ Там же, арк. 179, 183.

⁵ «Правда», № 37, 14 лютого 1929 р.

допомогу сільським партійним організаціям, окружні і районні комітети партії посилали спеціально підготовлених комуністів. Так, за рішенням Київського ОПК від 17 січня 1929 р. на село поїхав 121 комуніст¹. Артемівський райпартком послав 24 комуністів². З ініціативи партійних органів у січні-лютому 1929 р. скрізь відбувалися окружні й районні селянські конференції, присвячені питанням підвищення врожайності. На конференціях обговорювалися плани весняної сівби і намічалися конкретні заходи для підвищення врожайності.

Партійні організації вимагали від профспілок і заводських комітетів широкої популяризації серед робітників завдань партії на селі, зокрема завдань посівної кампанії. У відповідь на ці вимоги питання про участь робітників у посівній кампанії обговорювалося на засіданнях президій окружних Рад профспілок, нарадах профактиву, пленумах райшефрад спільно із завкомми, а потім уже безпосередньо на підприємствах. На деяких з них влаштовувалися вечори запитань і відповідей з метою популяризації рішень листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б)³ проходились бесіди й лекції про значення посівної кампанії, підвищення врожайності. Тільки на зборах робітників-металістів Одеського району було заслухано 69 доповідей і проведено 34 бесіди з цих питань⁴. З металістами, гірниками, будівельниками, залізничниками та робітниками інших підприємств Донецького округу проведено 175 зборів⁵. На зборах і міжспілкових конференціях робітники одностайно схвалювали постанови листопадового Пленуму ЦК та заходи радянської влади спрямовані на розвиток сільського господарства. Скрізь виносились ухвали про необхідність подання всебічної допомоги селянам у підвищенні врожайності сільськогосподарських культур і відправки робітничих бригад на село⁶.

Комплектування робітничих бригад здійснювалося на змінних, цехових і загальнозаводських зборах. Запис охочих їхати на село проводили за добровільним принципом. Кількість членів бригади становила від 3 до 10 чоловік. У складі бригад переважали кваліфіковані робітники — ковалі, слюсарі, столяри та ін.

Сотні робітників на заклик партії брали безпосередню участь у підготовці і проведенні весняної посівної кампанії. Попереду йшли робітники-металісти. Так, з Артемівського району вони відправили на село 23 бригади загальною кількістю 174 чоловіка⁷. З Харкова виїхало 45 бригад⁸, в яких переважали металісти, з Луганська — 19 бригад у складі 113 робітників⁹. Тільки від трьох заводів Миколаєва поїхало 26 бригад із 150 чоловік¹⁰, металісти підприємств Донецького округу

¹ «Пролетарська правда», орган Київського окружкому КП(б)У, окрвиконкому окрпрофради, № 64, 20 березня 1929 р.

² «Кочегарка», орган Артемівського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради, № 37, 15 лютого 1929 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 543; ф. 2595, оп. 1, спр. 3442, арк. 7.

⁴ Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 3440, арк. 24.

⁵ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 264.

⁶ Там же, арк. 265.

⁷ Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 3440, арк. 67.

⁸ «Харьковский пролетарий», № 111, 18 травня 1928 р.

⁹ Див.: «Робота металістів України на селі за 1929 рік», Харків, 1930.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3444, арк. 27, 30.

послали 27 бригад у складі 145 чоловік¹, Полтавського району — 17 бригад з 53 робітників².

Активну участь у посівній кампанії брали робітники й інших спеціальностей. Залізничники Південної, Донецької, Південно-Західної та Катерининської залізниць послали 250 бригад у складі 926 чоловік³. За даними десяти округів робітники-будівельники відправили 30 бригад у складі 123 чоловік⁴, робітники комунального будівництва — 24 бригади з 96 учасників⁵. Велику допомогу селу подали робітники цукрової промисловості України. За неповними даними тільки чотирьох окружних філій, поданими ВУКу спілки цукровиків, вони скомплектували 408 бригад⁶.

На жаль, ми позбавлені можливості зробити точний підрахунок кількості робітничих бригад і числа їх учасників, оскільки облік тоді вівся погано. У нашому розпорядженні є лише уривчасті дані по окремих округах і районах⁷.

У газеті «Комуніст» за 11 серпня 1929 р. повідомлялося, що за приблизними даними в посівній кампанії на Україні брало участь 400 робітничих бригад. Проте наведені вище факти доводять, що ця цифра не відповідає дійсності. Якщо зробити загальний підрахунок навіть за тими неповними даними, що є в нашому розпорядженні, то й тоді від підприємств різних галузей промисловості (за винятком цукровиків) на села було послано понад 800 бригад у складі близько 4000 робітників⁸. Коли ж додати сюди хоча б половину бригад від цукровиків, то їх буде понад тисячу, а кількість учасників становитиме майже 5000 чол.

У підготовці до весняної посівної кампанії на Україні брали активну участь російські робітники. Підкресливши, що Україна є важливою ділянкою посівного фронту, газета «Правда» закликала всіляко допомагати українським хліборобам, українським виробничим об'єднанням у розв'язанні складного й відповідального завдання⁹.

У відповідь на цей заклик на Україну з Москви, Ленінграда та інших промислових центрів РРФСР були відправлені робітничі бригади. Москвичі й ленінградці виїхали у Дніпропетровський, Криворізький, Херсонський та інші округи¹⁰.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3440, арк. 87; ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 265.

² Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 3440, арк. 47.

³ Там же, ф. 2767, оп. 1, спр. 468, арк. 82.

⁴ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 617.

⁵ Там же, арк. 61. З 19 округів, які відправили бригади, до ВУКу спілки робітників комунального господарства дані надійшли лише від 13 округів.

⁶ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 544. Як свідчить звіт спілки цукровиків, не всі бригади виїжджали на села. Деякі з них займалися ремонтом сільськогосподарського реманенту на заводах.

⁷ Майже у всіх звітах керівних органів профспілкових організацій відзначалося, що від ряду округів і районів відомостей не надходило. У більшості звітів районних комітетів профспілок зазначається, що наведені в них дані про кількість бригад неповні через відсутність відомостей від ряду підприємств. В окремих звітах є лише загальна характеристика роботи бригад.

⁸ Там, де в нашому розпорядженні не було відомостей про число учасників бригад, ми додавали приблизну цифру, виходячи з того, що в кожній бригаді було щонайменше 3—4 чоловіка.

⁹ «Правда», № 35, 12 лютого 1929 р.

¹⁰ «Комуніст», № 62, 16 березня 1929 р. і № 63, 17 березня 1929 р.

Допомога російських робітників була яскравим виявленням братерської дружби російського і українського народів.

Трудове селянство радісно зустріло своїх пролетарських друзів. Але приїзд робітничих бригад викликав шалений опір куркулів. Останні будь-що намагалися зірвати успішне проведення посівної кампанії. Вони агітували проти очистки і протруювання насіння, проти ремонту реманенту, поширювали різні нісенітниці про робітничі бригади, щоб викликати недовір'я до них бідняцько-середняцьких мас.

Під впливом куркульської агітації окремі селяни спочатку настоєжено поставилися до роботи бригад, відмовлялися здавати свій реманент в ремонт. Але робітники, що мали великий досвід боротьби з експлуататорами, організували трудове селянство на боротьбу проти куркулів, викривали їх брудні махінації. Відмінною роботою бригади завоювали прихильність відсталої частини селянства. «Недовірливе ставлення уже зломлено, — писав робітник Курносов, який працював з бригадою в селах Нікольському і Василівці Донецького округу, — селяни задоволені, навіть кажуть, що вони такого ремонту ще не бачили»¹.

Працюючи з семи годин ранку до пізнього вечора, робітничі бригади подали велику допомогу селянам у ремонті сільськогосподарського реманенту. За неповними даними тільки шести районів, металісти відремонтували 5823 машини і знаряддя². Відзначимо, що ця наблизена цифра в основному включає лише великий ремонт. Якщо ж урахувати й дрібний, то кількість відремонтованого реманенту набагато збільшиться. Досить сказати, що тільки в Луганському районі робітничі бригади привели до ладу 3542 одиниці сільськогосподарського реманенту³. Багато зробили для ремонту реманенту робітники цукрової промисловості. За неповними даними шести райкомів і двох завкомів, бригади цукровиків відремонтували 3366 одиниць реманенту⁴. Робітники працювали під гаслом: не залишати невідремонтованим жодного сільськогосподарського знаряддя, яке можна буде використати в посівній і збиральній кампаніях. Це завдання вони з честю виконали.

Ремонт сільськогосподарських машин і знарядь був організований також на підприємствах у понаднормовий час⁵. На багатьох підприємствах відбувалися недільники по ремонту реманенту. З ініціативи робітників у деяких селах створювалися кузні та спеціальні майстерні, де безплатно ремонтувалося знаряддя для бідняків і по пільгових цінах — для середняків. Робітники шести рудників Кадіївського району створили в підшефних селах шість ремонтних майстерень. Такі ж майстерні були відкриті робітниками-цукровиками в десяти селах Бердичівського району. Для обслуговування машинами бідняцько-середняцьких і колективних господарств створювалися прокатні пункти.

Крім ремонту реманенту, робітники подали ще велику матеріальну допомогу сільській бідноті. Вони давали для постійного або тимчасового користування машини і знаряддя в підшефні села, допомагали очищати і протруювати зерно, обробляти землю, сіяти. Робітники машинобудівного заводу ім. Леніна в Одесі надіслали в підшефне село 20 сівалок⁶. а металісти заводів ім. Старостіна і «Красний Профинтерн» послали 5

¹ «Диктатура труда», № 88, 18 апреля 1929 г.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3442, арк. 8; спр. 3440, арк. 39, 47; спр. 3444, арк. 28, 30 (підрховано автором).

³ Див. «Робота металістів України на селі за 1929 р.», Харків, 1930, стор. 10.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 544.

⁵ «Комуніст», № 14, 17 січня 1929 р.

⁶ «Комуніст», № 45, 23 лютого 1929 р.

сівалок і організували 10 пунктів для протруювання насіння. Пролетарі Мелітопольщини обробили власними засобами 1483 десятини землі бідняцьким господарствам. Металісти Артемівського району зорали й засіяли для селянської бідноти 103 десятини землі¹.

Значну матеріальну допомогу бідняцько-середняцьким масам села подавали робітники цукрових заводів. Багато підприємств відпускали на пільгових умовах бідноті й середнякам посівний матеріал і необхідні речовини для протруювання зерна. Так, Андрушівський цукровий завод на Білоцерківщині відпустив підшефним селам 6200 пудів вівса, 820 кг мідного купоросу, 100 кг формаліну і т. д. Ободівський цукровий завод Тульчинського округу видав селянам 18 148 пудів вівса, 1400 пудів ячменю, 500 пудів проса. На кошти підприємств створювалися зерноочисні пункти. У Тульчинському окрузі було організовано 47 таких пунктів і очищено 24 101 пуд посівного матеріалу. Робітниками цукрових заводів Могилівського округу очищено 30 081 пуд зерна, Конотопського району — 46 520 пудів і протруєно 16 656 пудів насіння².

Сповнені щирою бажання допомогти трудовому селянству успішно провесни весняну сівбу, робітники працювали навіть у святкові дні. Так, робітники Слов'янського содового заводу вирішили у травневі свята обробити й засіяти в підшефних селах 500 га землі селянській бідноті³. А робітники-будівельники Артемівська, одержавши від будівельного бюро «Донвугілля» 5 тракторів і 20 пар коней, теж виїхали до підшефних сіл, щоб допомогти бідноті засіяти свою землю⁴.

Практична допомога, подана селу, зміцнила довір'я широких мас селянства до Комуністичної партії, до робітничого класу. «Кожен відремонтований селянський плуг,— писала газета «Пролетарська правда»,— укріплює довір'я трудящого селянства до робітників, кожен удар молота бив по класовому ворогу — куркулю»⁵.

Ентузіасти-робітники сприяли згуртуванню бідняцько-середняцьких мас навколо основних політичних і господарських заходів, що провадились партією і радянською владою на селі. Під керівництвом місцевих партійних організацій робітники роз'яснювали селянам політику партії і радянського уряду на селі. З ініціативи бригад у клубах, сільбудах, хатах-читальнях проводились лекції, а також бесіди з окремими групами селян про підвищення врожайності, розширення посівних площ, про колгоспне будівництво, про міжнародне становище. Робітники швидко знаходили спільну мову з близькими їм бідняцько-середняцькими масами селянства. У бесідах з селянами вони розповідали про взаємозв'язок між накресленими партією темпами індустріалізації країни і підвищенням врожайності. Сотні бесід з селянами робітники проводили безпосередньо в ремонтних майстернях і кузнях. У ряді місць до агітаційної роботи залучалися і селяни. «Агітація під ударами молота виходить як найкращою»⁶, — говорив один з учасників робітничої бригади у Дніпропетровському районі.

Агітаційно-пропагандистська діяльність робітників сприяла зростанню творчої енергії і ініціативи трудящих селян, залученню їх до активної боротьби за врожай.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, спр. 3440, арк. 87.

² Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 547—549.

³ «Комуніст», № 92, 21 квітня 1929 р.

⁴ Там же, № 94, 24 квітня 1929 р.

⁵ «Пролетарська правда», № 160, 17 липня 1929 р.

⁶ І. Бабушкін. Нові форми зв'язку міста з селом. Укрдержвидав, 1929 р., стор. 27.

Питання про підвищення врожайності було складовою частиною соціалістичної перебудови сільського господарства. Керуючись рішеннями XV з'їзду партії, листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б)У і IV сесії ЦВК СРСР про те, що докорінних і радикальних змін як у врожайності сільськогосподарських культур, так і товарності, можна добитися тільки через організацію великого сільськогосподарського виробництва, здатного широко використовувати передову машинну техніку і агрикультурні заходи, робітничі бригади під час посівної кампанії подали значну допомогу місцевим партійним організаціям у проведенні колективізації бідняцько-середняцьких селянських господарств. У Дніпропетровському районі, за неповними даними, за участю робітників було створено 38 ТСОЗів і 8 артілей¹, у Шевченківському районі — понад 20 колективних об'єднань², на Кіровоградщині — 12 ТСОЗів і 37 супряг.

У ході весняної сівби виявився великий потяг бідняків і середняків до колгоспів. За попередніми даними, на Україні до травня 1929 року було організовано 2080 нових колгоспів³. В тому, що бідняцько-середняцькі маси перейшли на соціалістичний шлях ведення сільського господарства, величезну роль відіграла допомога робітників міста. Вони згуртували навколо партії селянський бідняцько-середняцький актив, спрямовуючи його на боротьбу проти куркулів та їх агентури, за перемогу соціалізму в сільському господарстві.

Представники робітничого класу були ініціаторами впровадження на селі соціалістичних методів праці. Між багатьма підприємствами-шефами і підшефними селами були укладені договори соціалістичного змагання, за якими обидві сторони брали на себе відповідні зобов'язання. Наприклад, робітники заводу ім. Хворостіна в Одесі зобов'язалися повністю виконати промфінплан, а селяни — підвищити врожайність і жодного фунта зерна не віддати приватникам. 14 цехів заводу ім. Дзержинського на Дніпропетровщині змагалися з 17 селами⁴. Робітники заводу «Сільмаш» у Житомирі викликали на змагання селян підшефного села. Обіцяючи підвищити продуктивність праці на 17% і знизити собівартість продукції на 10%, вони закликали підшефних селян підвищити в поточному році врожайність на 10%⁵.

Переклики-змагання за кращу підготовку до весняної сівби були організовані між селянами різних районів і сіл. Селяни Павлоградського району викликали на змагання селян Синельниківського, а селяни Дніпропетровського — селян Карлмарксівського району. За активною участю робітників-цукровиків було організовано змагання між селянами сіл Хвостівки, Яри і Качалатівки на Вінничині⁶.

Попереду всіх у застосуванні методу соціалістичного змагання йшли колгоспи. Вони перші підтримали ініціативу робітничих бригад у цьому питанні, бо розуміли, що саме колгоспи повинні стати передовими борцями за врожай, за перебудову селянських господарств на соціалістичній основі. Переклик між колгоспами, що почався весною 1929 р., уже в травні розгорнувся в широке соціалістичне змагання. На цей час змаганням було охоплено близько 1200 колгоспів. Центральний орган

¹ І. Бабушкін. Нові форми зв'язку міста з селом. 1929 р., стор. 26.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 226.

³ «Комуніст», № 116, 24 травня 1929 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3443, арк. 45.

⁵ «Комуніст», № 43, 21 лютого 1929 р.

⁶ Там же, № 115, 23 травня 1929 р.

КП(б)У — газета «Комуніст», сповіщаючи про цю подію, назвала її великим пролетарським почином на селі¹. Колгоспи, що брали участь у соціалістичному змаганні, в основному виконали поставлені перед ними завдання в поліпшенні обробітку землі, розширенні посівної площі і т. п. і добре підготувалися до весняної сівби.

Багато колгоспів не тільки самі своєчасно впоралися з сівбою, у весняній посівній кампанії 1929 р. вони подали велику практичну допомогу бідності. Колгоспи Запорізького округу очистили індивідуальним бідняцьким господарствам близько 7 тис. тонн посівного зерна. У Могилівському окрузі колгоспи обробили бідності понад 3100 га і своїми силами засіяли понад 1500 га землі. Колгоспи Кременчуцького округу допомогли 925 бідняцьким господарствам насінням і оранкою². Успішна робота колгоспів поряд з великою організаційною і агітаційно-пропагандистською роботою, проведеною робітниками-шефами, сприяла зростанню активності і заінтересованості трудового селянства в соціалістичній перебудові сільського господарства. Бідняки й середняки дістали можливість на власному прикладі переконатися в перевазі колективних форм господарювання.

Робота, проведена Комуністичною партією і Радянським урядом у зв'язку з підготовкою до весняної посівної кампанії, увінчалася успіхом. Найважливішим господарським підсумком цієї кампанії було розширення посівної площі бідняцько-середняцькими господарствами. Продуктивна посівна площа України в 1929 р. зросла порівняно з 1928 р. на 2,6%. Значно розширилася посівна площа соціалістичного сектора: у колгоспах вона зросла на 296% проти 1927 р. і на 236% проти 1928 р. Посівна площа всього соціалістичного сектора — колгоспів і радгоспів — збільшилась на 114% порівняно з 1927 р., а питома вага її склала 7% від усєї площі проти 3,35% у 1927 році і 3,92% у 1928 році³. План посіву ярих зернових культур було виконано на 128%, технічних культур на 103%, інших культур — на 100%⁴.

Успіхи весняної сівби в значній мірі були забезпечені активною участю в ній робітників міста. Всебічна допомога, подана селу робітничим класом, була одним із найважливіших факторів, що забезпечили успіх у боротьбі за врожайність, за колективізацію селянських господарств, і відіграла велику роль у зміцненні виробничої змички міста з селом.

¹ «Комуніст», № 43, 21 лютого 1929 р.

² «Правда», № 108, 15 травня 1929 р.

³ Див. «Більшовик України», 1929 р., № 14, стор. 4—5.

⁴ «Комуніст», № 145, 28 травня 1929 р.

З ІСТОРІЇ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ З РОБІТНИКАМИ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК У БОРОТЬБІ ЗА ПОБУДОВУ ФУНДАМЕНТУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ

В. Г. Лисенко

Величезні досягнення Радянського Союзу в побудові фундаменту соціалістичної економіки в роки першої п'ятирічки є результатом спільних зусиль усього радянського народу, в першу чергу його авангарду—робітничого класу. Вони є переконливим свідченням непорушної дружби народів СРСР, здобутком пролетарського інтернаціоналізму.

У складних умовах технічної і економічної відсталості боровся радянський народ за побудову фундаменту соціалістичної економіки. Долаючи величезні труднощі, поліпшуючи якість роботи, зміцнюючи виробничу дисципліну, підвищуючи продуктивність праці, трудящі нашої країни досягли небачених успіхів. У роки першої п'ятирічки було зроблено крок уперед в розвитку соціалістичної економіки країни Рад.

Боротьба за соціалістичну індустріалізацію сприяла дальшому зміцненню економічних зв'язків і творчої співдружності трудящих братніх республік, що обумовлювало дострокове виконання завдань першої п'ятирічки в галузі промисловості.

У цей період значних успіхів у розвитку економіки досягли трудящі Радянської України. Маючи великі для того часу промислові центри (Донбас, Кривий Ріг, Харків, Одеса, Дніпропетровськ та ін.), Українська РСР зміцнювала діючі і створювала нові галузі промисловості.

З допомогою великого російського та інших народів нашої країни український народ у роки першої п'ятирічки успішно розв'язав такі важливі і складні завдання, як капіталовкладення, реконструкція діючих і створення нових підприємств, підготовка кадрів тощо. У свою чергу трудящі Радянської України і перш за все їх бойовий авангард—робітничий клас подали дійову допомогу братнім республікам у розвитку економіки. Таким чином, в роки першої п'ятирічки економічні зв'язки робітничого класу Радянського Союзу значно зміцніли і набули дальшого розвитку.

Велику фінансову допомогу в роки першої п'ятирічки одержав український народ від Радянського уряду. Як відомо, в першому п'ятирічному плані СРСР передбачалися капіталовкладення в усі галузі народного господарства країни в розмірі 64,6 млрд. карбованців проти 26,5 млрд. в 1923—1928 рр.¹

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, вид. 7, т. II, стор. 569.

Ці кошти треба було відшукати всередині країни, бо жодна капіталістична держава не надавала ніяких позик. Фінансове становище було вкрай напружене, грошові утруднення відчувалися в усіх республіках, зокрема в УРСР.

Незважаючи на кращі умови розвитку економіки України порівняно з іншими республіками. Радянський уряд з 10 млрд. карбованців, передбачених першим п'ятирічним планом для УРСР, зміг виділити з своїх коштів для республіки тільки 3,85 млрд. карбованців¹. Але ця сума становила майже 27% загального бюджету, асигнованого на капіталовкладення у промисловість СРСР², причому 2/3 коштів призначалися на розвиток важкої промисловості³.

Пізніше, коли було додатково до п'ятирічного плану затверджено будівництво в Харкові тракторного і турбогенераторного заводів, ці суми були збільшені.

Щоб зрозуміти, наскільки серйозна була допомога Радянського уряду Україні, досить сказати, що в покритті капіталовкладень по п'ятирічному плану кошти, відпущені республіці, становили 47,5%⁴.

Подаючи велику фінансову допомогу УРСР, Радянський уряд розраховував, що на Україні швидше розвиватиметься машинобудування і створюватимуться нові галузі промисловості, потрібні державі. Таким чином, було поставлено завдання перетворити Радянську Україну на передову промислово розвинену республіку. Це було яскравим виявленням піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розквіт соціалістичної економіки УРСР і зміцнення економічного становища всієї країни.

Багато зробили ЦК ВКП(б) і Радянський уряд для підготовки кадрів, щоб забезпечити ними нові підприємства України, особливо ті, на яких виробництво тільки почалося. Про це переконливо свідчить приклад ХТЗ. За вказівкою ЦК партії ще під час будівництва заводу на Сталінградський тракторний завод була відправлена група робітників та інженерно-технічних працівників для теоретичного і практичного навчання. У Сталінграді вони пройшли добру виробничу практику і повернулися на ХТЗ досвідченими кваліфікованими спеціалістами. Робітники Харківського тракторного заводу навчалися також у Ленінграді на колишньому Путилівському заводі та ін. Для виробництва тракторів на Україні підприємства РРФСР підготували понад півтори тисячі робітників⁵. Виробниче навчання українських робітників у Сталінграді та Ленінграді мало величезне значення для швидшого освоєння в республіці виробництва тракторів. Запорізькому заводі комбайнобудування велику допомогу подав Ростовський завод сільськогосподарського машинобудування.

Сила братерської співдружності яскраво виявилася в боротьбі трудящих СРСР за економічну незалежність країни. Це складне, життєво важливе завдання можна було розв'язати тільки спільними зусиллями. Головна увага тут приділялася виробництву власного вітчизняного устаткування.

До першої п'ятирічки багато верстатів і агрегатів закуповувалося за кордоном, на що витрачалися значні кошти. Припинення закупівлі

¹ ЦДАЖР, УРСР, ф. 337, оп. 7, спр. 8840, арк. 74.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 4372, оп. 72, спр. 11, арк. 62.

³ Там же, оп. 26, спр. 154, арк. 2.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 7, спр. 8540, арк. 389.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 110, арк. 9.

устаткування зовні давало змогу збільшити власні ресурси, що відкривало нову додаткову можливість для прискорення темпів індустріалізації країни¹.

УРСР одержала устаткування для своїх новобудов від провідних заводів РРФСР. Так, для Харківського тракторного заводу московський завод «Підйомник» виготовив 7 молотів і крани для ливарного і ковальського цехів². У 1932 році Ленінградський завод «Електросила» випустив один з найбільших у світі для того часу генератор потужністю 62 000 квт для Дніпробуду³.

У свою чергу робітники України, маючи в своєму розпорядженні великі підприємства і досвід у виробництві машин і верстатів, виготовляли потрібне устаткування для заводів братніх республік і цим подавали їм неоціненну допомогу. Машини на заводах України виготовлялися різними шляхами: інколи самостійно, інколи в кооперуванні з підприємствами Москви, Ленінграда, Іжорська, Баку та інших міст. Так, робітники Харківського електромеханічного заводу разом з робітниками Іжорська, Ленінграда та інших міст взяли участь у створенні першого радянського блюмінга. Вся основна робота по виготовленню блюмінга була проведена робітниками Іжорського заводу. Ленінградський завод «Електросила» і Харківський електромеханічний виготовили електроапаратуру і проводку для неї. За виготовлення такої кількості електропроводу треба було б заплатити американським підприємствам понад мільйон доларів.

Харківський електромеханічний завод одержав завдання створити для першого радянського блюмінга апаратуру автоматичного управління. Перед колективом ХЕМЗу було поставлено завдання виготовити понад 200 складних апаратів, з них 22 таких конструкцій, які створювалися тоді тільки в Америці, на підприємствах «Дженерал Електрик». Враховуючи важливість цього завдання і труднощі, пов'язані з освоєнням нових видів продукції, весь колектив заводу взявся до роботи. Особливо багато працювали робітники інструментального цеху на чолі з начальником цеху тов. Чувяковим. Ударні бригади тт. Бухарова, Давидова, кращі робітники-ударники тт. Лексієв, Ємельянов, Манжерський, Плотников та інші, не шкодуючи сил, зробили апарат за п'ять місяців.

Серго Орджонікідзе, виступаючи в 1933 році на січневому Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), високо оцінив досягнення робітників і, зокрема, робітників Харківського електромеханічного заводу. Він говорив: «Блюмінг побудований нашим Іжорським заводом, сконструйований нашими інженерами... Сподіваємось, що цей перший наш блюмінг буде не гірший від блюмінга, виготовленого раніше за кордоном. Сьогодні Харківський електромеханічний завод виготовляє устаткування»⁴.

Високу оцінку виготовлених на ХЕМЗі апаратів дав інженер американської технічної консультації Уманський, запрошений ВЕКом на Харківський електромеханічний завод. Ознайомившись з виготовленою на заводі апаратуру, він сказав: «Якби на апараті не було написа-

¹ КПРС в резолюціях..., ч. I, т. 3, вид. 7, 1957, стор. 73.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 21668, арк. 12.

³ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР. Изд. Госплана СССР, 1933, стор. 79.

⁴ С. Орджоникидзе. Избранные речи и статьи, стор. 233.

но, що вона зроблена на ХЕМЗі, то я б подумав, що її привезли з Америки»¹.

Виготовлений спільними зусиллями російських і українських робітників, радянський блюмінг був одним з тридцяти, якими володіла тоді світова промисловість. Підкреслюючи, наскільки необхідний цей агрегат країні, що швидко індустріалізувалася, робітники Іжорського заводу відбили на станині блюмінга такий напис: «Кожна хвилина простою коштує 2 долари. Кожні 4 хвилини роботи — це вагон сталі». Цими словами робітники Іжорська ніби підсумували перемогу, здобуту в боротьбі за економічну незалежність.

Робітники України внесли свій вклад у розвиток електрифікації СРСР. Будівництво електростанцій було найважливішою частиною першого п'ятирічного плану. В різних куточках радянської країни з'явилися тоді електростанції.

ХЕМЗу — одному з найбільших електромашинобудівних заводів країни — Радянський уряд давав важливі й відповідальні завдання на виготовлення устаткування для нових електростанцій. Так, у гірській Вірменії будувалася електростанція — Дзоргес. Вона повинна була давати електроенергію містам і великому азототутковому заводу цієї республіки. В Азербайджані робітники збудували електростанцію «Гізельдон».

Замовлення на виготовлення потужних гідрогенераторів і трансформаторів було дано заводу ще в 1930 році. Але Харківський електромеханічний завод одержав на той час інші замовлення і своєчасно агрегати не виготовив. Затримку з виконанням замовлення для Вірменії заводу управління пояснювало нечітким плануванням, що часто тоді траплялося. Правда, обмежена кількість підприємств СРСР, де виготовлялися гідрогенератори, призводила до того, що деяким заводам давалися нереальні замовлення. Однак, враховуючи ентузіазм робітників і їх зацікавленість у швидкій індустріалізації країни, можна було при правильній організації праці і в цих важких умовах виконати замовлення. Так сталося і на Харківському електромеханічному заводі. Невиконання замовлення на виготовлення гідрогенераторів і трансформаторів загрожувало консервацією будівництва Дзоргес, і азототуковий завод міг залишитися без електроенергії.

Будівельники Дзоргесу і робітники азототукового заводу, стурбовані загрозливим становищем, вирішили перш за все домовитися з робітниками ХЕМЗу. Своім посередником вони обрали відому радянську письменницю Марієтту Шагінян, яка увічнила боротьбу вірменських робітників за спорудження Дзоргесу в романі «Гідроцентрально». Енергійна і ділова людина, письменниця відразу ж відгукнулася на заклик своїх друзів-робітників. Вона написала листа Харківській міськраді, де розповіла про становище, що склалося на Дзоргесі. Харківська міськрада на одному з своїх засідань розглянула це питання, і депутатська група, що відала промисловістю, вирішила взяти під свій контроль виготовлення гідрогенераторів. Другого листа М. Шагінян написала робітникам Харківського електромеханічного заводу. Цей лист був надрукований у багатотиражці «Генератор». У ньому М. Шагінян розповіла робітникам ХЕМЗу про скрутне становище на Дзоргесі і про те, які необхідні замовлені заводів машини для побудови електростанції. Пись-

¹ «Генератор», № 264, 8 грудня 1931 р.

менниця писала: «Ви могли б допомогти Вірменії виконати останні роботи... Візьміть справу до своїх рук, будьте господарями свого слова»¹.

Опублікування листа в заводській багатотиражці мало велике значення. Його прочитали в цехах, де створювалися генератори. На завод прийшли і представники депутатської групи міськради. Робітники зобов'язалися виконати завдання в строк.

Щоб своєчасно виготовити генератори для Вірменії, з ініціативи завкому на заводі була створена наскрізна бригада досвідчених кваліфікованих робітників. Товариші Нікіфоров, Воробйов, Конфенкіль та інші створили пости у всіх цехах, де виготовлялися деталі для генераторів і в разі неполадок приходили на допомогу. Працювали по-ударному, не рахуючись з часом. Поки робота не була виконана, робітники не виходили з цехів. До XIV річниці Великого Жовтня генератор було зроблено й відправлено у Вірменію. Гаряче дякували дзоргесівці робітникам ХЕМЗу. Вони прислали на ім'я колективу заводу телеграму з подякою робітникам України за допомогу й підтримку².

Подібних генераторів завод зробив у 1931 р. шість, і всі вони були надіслані на побудовані електростанції «Гізельдон», «Північнокавказьку», «Сурамський перевал» та інші. Крім генераторів, електромеханічний завод виготовив для новобудов Закавказзя кілька трансформаторів. Так, у листопаді 1931 р. був зроблений найбільший в СРСР трифазовий трансформатор потужністю 20 000 квт/год і вартістю в золотому обчисленні 75 тис. крб.³

Такі генератори вперше в країні були зроблені колективом електромеханічного заводу. Креслення для трансформаторів виконав інженер ХЕМЗу тов. Іордан, який працював на заводі з 1915 р.

Над виготовленням цієї складної машини працювали майстер трансформаторного цеху тов. Родос, бригадир слюсарів тов. Куниць, робітники цеху тт. Черняков, Гремякін, Гур'єв та інші. Під час виготовлення трансформаторів інженери удосконалювали систему охолодження. Виготовлений на ХЕМЗі трансформатор був кращий від закордонних. Важив він 41 тону замість 60—70 тонн такої ж закордонної машини.

Такий трансформатор колектив заводу виготовив також для Молдавської автономної республіки. Це була одна з перших великих машин, відправлених хемзівцями робітникам однієї з найбільших в той час молдавських гідроелектростанцій⁴.

Робітники Ленінградського заводу «Електросила» подали допомогу робітникам ХЕМЗу у спорудженні нового трансформатора. Вони зробили для цього циліндр. Пізніше уряд визнав за доцільне передати виробництво трансформаторів заводу «Електросила», ХЕМЗ одержав інше завдання. Харківський електромеханічний завод в порядку взаємного обміну і взаємодопомоги в освоєнні виробництва трансформаторів передав Ленінградському заводів «Електросила» всі креслення і свій досвід у виготовленні цього складного агрегату⁵.

Велику допомогу в індустріалізації і освоєнні нових видів виробництва трудящим Киргизії та Сибіру подали робітники Київського заводу «Більшовик». На замовлення уряду вони виготовили обладнання для двох нових цукрових заводів Киргизії і Сибіру.

¹ «Генератор», № 112, 28 травня 1931 р.

² Там же, № 265, 9 грудня 1931 р.

³ Там же, № 200, 4 жовтня 1931 р.

⁴ Там же, № 199, 16 вересня 1931 р.

⁵ Там же, № 240, 4 листопада 1931 р.

Робітники заводу «Більшовик» не тільки своєчасно виконали замовлення, але й відправили бригаду монтажників на нові підприємства. Монтажники встановили обладнання, і заводи вступили в дію в строк¹. Харківський завод «Світло шахтаря» налагодив виробництво бетономішалок, які раніш привозилися з-за кордону. Ці бетономішалки використовувалися на багатьох будівництвах країни.

Таким чином, у боротьбі за економічну незалежність нашої країни виросло і зміцніло економічне співробітництво і взаємодопомога робітників СРСР. Робітники України внесли свій посильний вклад у справу соціалістичного перетворення Радянської країни. На електромашинобудівних та інших машинобудівних заводах вони виготовляли для підприємств братніх республік найновіші верстати та складні машини, які раніш купувалися за кордоном. Створюючи власне обладнання, робітники УРСР зберегли Радянській державі великі суми коштів. Машинобудівні заводи України в перші два роки п'ятирічки дали державі економії на 40 млн. крб. золотом². Харківський електромеханічний завод у 1931 р. зекономив 8,5 млн. крб., у 1932 р.— ще 11 млн. крб. золотом³.

Ці кошти були використані на індустріалізацію країни.

¹ «Мартен», № 75, 3 травня 1931 р.

² В. Сухомлин. П'ятирічки промисловості УРСР в дії. Харків, 1930, стор. 6.

³ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, стор. 323.

ДЕЯКІ РИСИ КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ

В 1928—1929 РОКАХ

В. І. Бутенко

Історія колективізації сільського господарства висвітлена в радянській історіографії дуже широко. За останні п'ятнадцять років цій проблемі присвячено багато монографій, статей та історичних нарисів. Проте майже вся дослідницька література стосується або історії масової колективізації, або ж історії колгоспного будівництва до XV з'їзду партії, тобто до 1928 року¹. Період безпосередньої підготовки суцільної колективізації досліджений і вивчений ще недостатньо, що відзначено в сучасних історіографічних оглядах². Це цілком стосується також історіографії колективізації на Україні, яка представлена лише кількома роботами з даного періоду³. Звичайно, в кожній праці з історіографії суцільної колективізації якоюсь мірою розглядається період її безпосередньої підготовки, але це не може замінити спеціальних досліджень даного етапу соціалістичної перебудови сільського господарства.

Таким чином, у нашій історіографічній літературі ще не досить глибоко й чітко вивчені особливості колгоспного будівництва в 1928—1929 рр. на Україні і, зокрема, такі важливі питання, як динаміка колгоспного руху, форми усупільнення селянських господарств, роль сільськогосподарської кооперації, МТС та машинно-тракторних колон у колективізації, організаційно-господарський розвиток колгоспів, труднощі колгоспного будівництва в зазначений період та інші.

У цій статті розглядаються основні риси колгоспного будівництва на Україні від XV з'їзду партії до осені 1929 р., тобто до початку суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу.

XV з'їзд партії у своїх рішеннях підкреслив, що весь попередній історичний досвід довів правильність лєнінського кооперативного пла-

¹ Найбільш докладний огляд цієї літератури маємо у статтях: В. П. Данилов. *Изучение истории советского крестьянства*; У книзі «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС». *История СССР*, М., 1962, стор. 474; М. Л. Богденко, В. П. Данилов, И. М. Зеленин. *Коллективизация сельского хозяйства в СССР*. У книзі «Очерки по историографии советского общества». М., 1965, стор. 357.

² Там же.

³ И. Л. Шерман. *Организационно-хозяйственное развитие колхоза Украины в 1927—1928 гг.* Научные записки Харьковского педагогического института, т. 19, 1957 г.; И. Л. Шерман. *Роль машинно-тракторных станций в коллективизации сельского хозяйства на Украине (1927—1929 гг.)*. Труды исторического факультета Харьковского государственного университета им. О. М. Горького, т. 4, 1956 г.; І. І. Слинко. *Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України в 1927—1932 рр.* К., 1961 г.; З. Г. Шульга. *Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні*. К., 1960.

ну, і в наступні роки соціалістична перебудова сільського господарства повинна стати основним завданням політики партії на селі¹. Розкривши об'єктивно-історичну необхідність і передумови колективізації, XV з'їзд відзначив, що після деякого критичного періоду колективні господарства показали свою життєздатність і переваги перед роздрібними селянськими господарствами².

Таким чином, з 1928 р. настає якісно новий етап соціалістичної перебудови сільського господарства, коли створювалися безпосередні передумови для масової колективізації. Зокрема, на Україні колгоспний рух уже в 1928 р. набирає перших ознак суцільного характеру, на що з повною підставою указав у своїх рішеннях II Всеукраїнський з'їзд колгоспів у травні 1928 р.³ Це особливо стосується степових районів України, де вже тоді до колгоспів вступила значна частина середнього селянства.

Статистика колгоспного руху цілком підтверджує цей висновок, про що свідчать такі дані⁴:

Таблиця 1

Кількість колгоспів	На 1 жовтня					
	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 г.	1929 р.
В абсолютних цифрах	4391	5489	5064	6216	12042	16863
В %	100,1	125,0	115,0	145,0	274,0	384,0

З табл. 1 видно, що, починаючи з 1928 р., в динаміці колективізації відбувається значне зрушення. Це особливо наочно виявилось у степовій частині України, де для цього були особливо сприятливі умови.

Інтенсивніше зростання числа колгоспів у степових районах пояснювалося більшою кількістю тут тракторів та інших сільськогосподарських машин, простішою формою організації зернових господарств порівняно з господарствами технічних культур або тваринницькими, швидшим розвитком МТС, тракторних колон і посиленням фінансуванням сільського господарства. На літо 1929 р. питома вага колективних об'єднань у Степу по відношенню до всієї України становила 65%⁵.

Абсолютно новим і особливо характерним явищем у сільському господарстві України в 1928—1929 рр. була колективізація цілих земельних громад, сіл та кушування колективних об'єднань. Тільки за період від жовтня 1928 р. до квітня 1929 р. на статут колгоспів у республіці перейшло 236 земельних громад і було створено 121 кушове об'єднання, до яких ввійшло близько 1000 колгоспів⁶. На 1 жовтня 1929 р. повністю було колективізовано 465 земельних громад⁷.

Вирішальну роль у розвитку колгоспного руху відіграли МТС і тракторні колони, створені в цей період. Обробіток землі цілих селян-

¹ КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ, 1954, ч. II, стор. 441.

² Там же, стор. 14.

³ Постанови II Всеукраїнського з'їзду колгоспів. Харків, 1928, стор. 41.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 4, арк. 9.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 75, арк. 27.

⁶ «Історія колективізації сільського господарства УРСР». Збірник документів і матеріалів, т. II. К., 1965 р., стор. 178.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 4, арк. 35.

ських громад тракторними колонами вперше був застосований машинно-тракторною станцією радгоспу ім. Т. Г. Шевченка на Одещині, організованою восени 1928 року. До весни 1929 р. тракторні колони були створені в усіх округах України. До цього треба додати прокатні пункти, які також відіграли велику роль у прискоренні темпів колективізації в 1928—1929 рр. Прокатні пункти почали створювати ще на початку 20-х років, але характерно, що за півтора року, які передували суцільній колективізації, їх було створено більше, ніж за весь попередній час. Улітку 1929 р. на Україні вже діяло близько 7500 прокатних пунктів. При цьому слід відзначити, що прокатні пункти, створені в 1928—1929 рр., були значно більші і краще оснащені новою технікою, тракторами тощо. На цій же основі відбувалась повсюдна реорганізація старих прокатних пунктів¹.

Про велику роль МТС і тракторних колон в справі колективізації селянських господарств у 1928—1929 рр. свідчить діяльність Баштанської МТС Одеського округу, МТС радгоспу ім. Т. Г. Шевченка та інших.

Важливою рисою колгоспного руху напередодні суцільної колективізації було укрупнення земельної площі колективних господарств, що становило особливо важливу умову їх дальшого розвитку. Процес укрупнення колективних об'єднань, звичайно, відбувався і до 1928 р., але саме в даний період спостерігалось значне зрушення в цій справі. Наприклад, якщо середня земельна площа сільськогосподарської артілі в жовтні 1927 р. дорівнювала 100 га, а ТСОЗу — 76, то на літо 1929 р. вже стало відповідно 145 і 151 га. Зросла і кількість селянських господарств в артілях і ТСОЗах².

У збільшенні земельної площі колективних господарств велику роль відіграли тракторні колони та кушування колгоспів. Переконливим доказом цього є приклад Баштанської МТС, під впливом якої навесні 1929 р. 34 колективних об'єднання, злившись, утворили п'ять колгоспів³.

Цей же процес інтенсивно відбувався в ході кушування колективних господарств. Поряд із збільшенням загальної кількості кущів і укрупненням їх шляхом об'єднання і влиття в них нових колгоспів укрупнювалися також колективні господарства шляхом злиття декількох в одно. Таким чином, кущові об'єднання були організуючим центром колективних господарств. Як приклад можна навести Херсонський округ, де влітку 1929 р. за три місяці кількість кущових об'єднань зменшилася втричі, число колгоспів у них зросло тільки з 180 до 217, але кількість землі на один колгосп збільшилася з 400 до 900 га.

Про динаміку кушування колгоспів у 1928—1929 рр., на час суцільної колективізації, говорять такі дані: на квітень 1929 р. існував 121 кущ, що об'єднували 989 колгоспів з земельною площею 255 941 га, на липень уже було 198 кущів, а в них 1557 колгоспів з земельною площею 3 175 127 га⁴.

Дуже важливою проблемою колгоспного руху є форми кооперування селянських господарств та соціальний склад об'єднань. Форми кооперування селянських господарств та соціальний склад колективних

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 317, арк. 2.

² «Історія колективізації сільського господарства». 36. документів і матеріалів, т. II. К., 1965, стор. 373.

³ Там же, стор. 181.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 4, арк. 36.

об'єднань відображали суть соціалістичної перебудови сільського господарства на різних етапах мали вирішальний вплив на дальший розвиток колективізації.

Слід мати на увазі, що в 1928—1929 рр., тобто до початку суцільної колективізації, об'єднання селянських господарств провадилося у відповідності з ленінськими принципами добровільності і ніяких примусово-адміністративних заходів не застосовувалося. Це був дійсно природний процес виробничого кооперування, що відбивав бажання трудового селянства поліпшити свій добробут. Про це свідчить і розпад багатьох колективних об'єднань в тих випадках, коли вони з якихось причин не виправдували надій селян на вихід із скрутного матеріального становища. Про еволюцію форм колективних об'єднань у роки, що передували суцільній колективізації, переконливо свідчать такі дані¹.

Таблиця 2

Форми колективних об'єднань	1927 р.		1928 р.		1929 р.	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Комуни	242	3,9	287	2,4	613	3,6
Артілі	2180	34,4	2473	20,5	4144	24,5
Товариства СОЗ	3894	61,7	9282	77,1	12106	71,9
Разом	6316	100,0	12042	100,0	16863	100,0

З наведених даних видно, що найвищу питому вагу мали і найшвидше зростали простіші виробничі об'єднання—ТСОЗи. Якщо в 1927 р. вони становили 61,7% всіх колгоспів, то в 1928 р.—77,2%. Деяке зниження питомої ваги ТСОЗів у 1929 р. пояснюється тим, що наведена нами таблиця складена за даними грудня 1929 року, тобто коли вже починалась суцільна колективізація і було взято курс на сільськогосподарську артіль, як основну форму колгоспів. Про це говорять і такі дані: з осені 1928 р. до осені 1929 р. з 6659 створених колгоспів було 5110 ТСОЗів, 1390 артіль і 159 комун². За цей же час 10% усіх колгоспів розпалося. Отже, ТСОЗи в той час були основною формою колективних об'єднань селянських господарств. Але зростала кількість і сільськогосподарських артіль — вищих форм виробничих об'єднань.

Форми колективних об'єднань обумовлювали, певне співвідношення в них різних соціальних груп. У комунах та артілях бідноти було 60—70%, а в ТСОЗах — 30—45%. Як бачимо, переважала в колективних об'єднаннях біднота, хоча дедалі більше ставало в них і середняків.

Надання переваги ТСОЗам говорить про те, що селяни, починаючи вести колективне господарство, усупільнювали тільки землю та найскладніший реманент. Рівень усупільнення реманенту в сільськогосподарських артілях і ТСОЗах видно з таких даних (Таблиця 3) (в %) ³.

З наведених даних слід також зробити висновок, що в 1927—1928 рр. питома вага усупільненого реманенту збільшувалася за рахунок індивідуального та придбаного колгоспами.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, стр. 4, арк. 37.

² Там же.

³ Там же, ф. 27, оп. 10, стр. 25, арк. 81.

Таблиця 3

Реманент	Артілі		ТСОЗи	
	1927 р.	1928 р.	1927 р.	1928 р.
Трактори	100	100	100	100
Трієри	96,3	98,0	52,2	56,5
Сівалки	93,7	94,2	46,1	53,2
Плуги	73,7	94,2	20,3	25,7

Одним з важливих показників соціалістичної перебудови сільського господарства був розвиток спеціалізованої сільськогосподарської кооперації та найпростіших форм об'єднань у землеробстві, тваринництві, у виробництві технічних культур. Ці форми кооперування в умовах радянської держави створювали сприятливий ґрунт для колективізації. Зростання їх почалося ще в першій половині 20-х років. Серйозні зрушення сталися в 1927—1929 рр. Так, на весну 1929 р. кількість скотарсько-молочарських, бурякових, меліоративних та інших об'єднань, зросла проти 1927 більш ніж удвоє і становила майже 11 000¹.

Новим явищем у розвитку цих форм стали машинно-тяглові товариства, які почали створюватися в 1928—1929 рр. Влітку 1929 р. на Україні було 337 таких товариств. Створювала їх переважно сільська біднота, що була зацікавлена у спільному використанні живої тяглової сили. Характерно, що в ці роки відбувалося незначне зростання машинно-тракторних товариств. Це пояснювалося появою МТС і тракторних колон, які обслуговували різні селянські кооперативні об'єднання.

Колгоспний рух на Україні в 1928—1929 рр. являє собою особливий етап в історії соціалістичної перебудови сільського господарства і характеризується специфічними рисами. Якісні зрушення і кількісні зміни, що відбулися в цей період, підготували ґрунт для переходу до суцільної колективізації.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 558, оп. 1, спр. 2, арк. 66.

II. ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

СТРАЙКОВА БОРОТЬБА РОБІТНИКІВ ІНДІЇ В 1927—1929 РОКАХ

Ю. Г. Литвиненко

Піднесення страйкової боротьби пролетаріату свідчить про посилення його політичної активності. В. І. Ленін указував, що страйки сприяють залученню до боротьби все нових і нових бійців. «Цей засіб—революційний упертий страйк, який перекидається з місця на місце, з одного кінця країни в інший, страйк повторний,—страйк, який піднімає відсталих до нового життя...»¹.

У 1927 р. в Індії відбулося 129 страйків, в яких взяло участь 131 655 робітників². Хоч загальні дані про страйковий рух 1927 р. не перевищують даних за 1926 рік, слід звернути увагу на той факт, що в 1927 р. стійкість робітників під час страйків значно зросла. У 1926 р. на кожного страйкуючого припадало 5 днів страйкової боротьби, у 1927 р.—15 днів, що свідчило про посилення стійкості робітників і було однією з ознак зростання страйкового руху промислового пролетаріату Індії.

У 1927 р. страйки індійського пролетаріату були спрямовані в основному проти капіталістичної раціоналізації виробництва і спроб капіталістів знизити заробітну плату. Разом з тим у страйковій боротьбі почали поступати і нові риси. Почастішали страйки солідарності, що виникали на знак протесту проти звільнення з підприємств робітників, які брали активну участь у профспілковому русі та страйковій боротьбі³. Робітники великих міст почали енергійніше відгукуватися на важливі політичні події, зокрема, на спроби англійського уряду використати індійські військові частини для придушення національно-визвольного руху в Китаї, активніше виступали на мітингах, які організовували представники підпільних комуністичних груп та лівого крила профспілкового руху. У 1927 р. в Делі було вперше відзначено день Маркса. В Бомбеї—ленінські дні, представникам лівого крила робітничого руху вдалося організувати святкування Першого травня⁴.

З новою силою боротьба робітників Індії проти соціального й національного гноблення розгорнулася в 1928 році. Протягом року в країні відбулося вже 203 страйки, які охопили 506 851 робітника⁵. Страйкова боротьба ставала дедалі упертішою. Якщо раніш на кожний страйк припадало в середньому 1000—1500 робітників, то в 1928 р.—до 2500. За

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 424.

² K. Srivastava. Industrial peace and labour in India. Bombay. 1954, p. 51.

³ Bhasin. Evolutionary Perspective of labour Legislation and Policy in India 1850 to 1958. New Dehli, 1957, p. 18.

⁴ S. Ghate. Reminiscences. „New Age”, 1958, vol. VII, No 4, p. 64.

⁵ A. Mathur and J. Mathur. Trade union movement in India. Allahabad, 1957, p. 294.

рік в результаті страйків було втрачено 31 647 404 робочих дні, а на кожного страйкуючого припадало вже до 62 днів страйкової боротьби.

За офіціальними даними, в 1928 р. 116 страйків мали економічний характер, а 44 було оголошено на знак протесту проти безпідставного звільнення робітників. Під час двох найбільших страйків — текстильників Бомбея та залізничників Ліллуа—робітники вимагали визнати класові бойові профспілки, які виникали в той час. 43 страйки, за офіціальною статистикою, почалися з різних причин.

За розмірами і силою страйкової боротьби в 1928 р. найбільше відбулися Бомбейське президентство і Бенгалія. У 114 страйках, що відбулися в Бомбейському президентстві, брали участь 326 196 робітників і було втрачено 24 629 715 робочих днів¹. Саме місто Бомбей з його значним загоном робітників стало центром найбільшого загострення страйкової боротьби. Лише на промислових підприємствах міста в 1928 р. відбулося 85 страйків, серед яких відзначався виступ текстильників, що мав наступальний характер і тривав близько шести місяців. Протягом року 289 977 робітників-текстильників взяли участь у страйках². Другим районом бурхливої страйкової боротьби індійського пролетаріату в 1928 р. була Бенгалія. На промислових підприємствах цього району сталося 60 страйків, які охопили 126 575 робітників³.

Розвиток боротьби пролетаріату і його стійкість під час страйків у названих районах значною мірою були обумовлені тим, що тут посилювався вплив представників лівого крила. Вони провадили роботу, спрямовану на зміцнення профспілкових організацій, об'єднання сил страйкарів. Серед текстильників Бомбея велику організаційну роботу виконували члени підпільних комуністичних груп⁴. Саме вони були ініціаторами створення комітету, який очолив загальний страйк текстильників Бомбея. 18 квітня 1928 р. відбувся мітинг страйкуючих текстильників, на якому були індійські комуністи Данге, Джабвалла, Брандлей, Німбкар, Міраджкар. Вони взяли активну участь у виборах страйкового комітету і ввійшли до його складу. Мітинг закінчився масовою демонстрацією робітників⁵.

Страйкова боротьба індійського пролетаріату в 1929 р. була продовженням попередніх виступів. Так, у Бомбеї страйки відбувалися безперервно наприкінці 1928 і на початку 1929 року. Одним з найбільших був виступ робітників нафтопереробних підприємств Бомбея, який розпочався у відповідь на несправедливе рішення дирекції про звільнення ряду робітників та невизнання створеної профспілки⁶. Складною і напруженою залишалася обстановка і на текстильних підприємствах міста. Протягом січня—березня 1929 р. на них прокотилася хвиля страйків, що значною мірою визначило можливість підготовки загального страйку текстильників.

Правлячі кола, намагаючись не допустити нового загального страйку текстильників і побоюючись, що він може спричинитися до широкого виступу робітників країни, вдалися до провокацій та масових арештів активних діячів робітничого руху. На початку лютого 1929 р. у Бомбеї були спровоковані індо-мусульманські сутички, які урядові кола намага-

¹ „The Labour Gazette”, 1929, vol. VIII, No. 6, p. 601.

² Ibidem, p. 601.

³ Коммунистический Интернационал, 1929, № 32—33, стор. 64.

⁴ S. D a n g e. On the Indian trade union movement. Bombay. 1952, p. 31.

⁵ „The Bombay Chronicle”, April 19, 1928.

⁶ „All Indian Trade Union Bulletin», 1929, vol. VI, No 1, p. 8.

лися використати для організації кампанії переслідування профспілок і удару по лівому крилу індійського робітничого руху¹. У березні 1929 р. урядові кола вдалися до репресій, обвинувативши індійських комуністів у підготовці замаху проти королівської влади. 14 березня 1929 р. віце-король дав санкцію на арешт 31 активного діяча робітничого руху². Вночі 20 березня ці арешти було здійснено, приміщення багатьох профспілкових організацій в різних містах Індії розгромлено.

Робітники Бомбея, Калькутти та інших міст відповіли на ці дії уряду зборами, мітингами й демонстраціями протесту. Репресії не припинили страйкової боротьби. 26 квітня 1929 р. почався новий загальний страйк текстильників Бомбея. Цей повторний виступ був наслідком активної організаторської роботи профспілки Гірни Камгар, керівництво якої зуміло об'єднати робітників і підняти їх на боротьбу проти експлуататорів протягом кількох місяців. Праві профспілкові лідери намагалися протидіяти розвиткові цього страйку. Боротьба текстильників розгорталася в дуже важких умовах і на початку вересня 1929 р. страйк почав ущухати. Профспілка Гірни Камгар змушена була прийняти рішення про його припинення³.

У 1929 р. спалахнув загальний страйк робітників джутових підприємств у районі Калькутти. Страйки на окремих підприємствах цього району відбувалися протягом червня—липня, а на початку серпня одночасно страйкувало вже близько 100 тисяч робітників⁴. Вони вимагали підвищити заробітну плату, призначити комісію для вивчення їхнього становища, скоротити робочий день і припинити переслідування активних робітників⁵. Наприкінці серпня 1929 р. власники підприємств змушені були погодитися на обговорення умов, висунутих страйкарями.

Районами найгострішої страйкової боротьби в 1929 р. залишалися Бомбей і Калькутта. У Бомбейському президентстві за дев'ять місяців 1929 р. відбулося 67 страйків, в яких взяли участь 314 197 чоловік і було згаяно 8 304 999 робочих днів⁶.

Весь 1929 рік відзначався високим рівнем страйкової боротьби в Індії. Протягом року відбувся 141 страйк, в яких брали участь 531 059 робітників. 59 з цих страйків були економічні за своїм характером, а 72 в більшій чи меншій мірі зв'язані з вимогами політичного характеру. Але в 1929 р. лише 31 страйк закінчився успішно, 80 мали негативні для робітників наслідки⁷. Це значною мірою було обумовлено тим, що у виступах індійського пролетаріату в 1929 р. посилюлися політичні мотиви, які ускладнювали боротьбу і відбивалися на її наслідках. Має значення і той факт, що страйки в 1929 р. розгорталися у складніших економічних умовах. У всіх галузях скорочувався рівень виробництва, росла кількість безробітних. Давався вплив реформістських лідерів у профспілках, а сили лівого крила були ослаблені масовими арештами й репресіями.

Найхарактернішою рисою страйкової роботи робітників Індії у 1929 р. було дальше посилення політичних мотивів. Це виявилось в ході всіх найзначніших страйків і особливо під час загального страйку тек-

¹ «Правда», 14 лютого 1929 р.

² S. Gopal. The viceroyalty of lord Irwin. 1926—1931. Oxford, 1957, p. 42.

³ Мировой кризис. Положение и стачечная борьба международного пролетариата. Материалы к отчету Исполбюро V конгрессу Профинтерна, вып. II. М., 1930, стор. 251.

⁴ „The Times”, August 6, 1929.

⁵ Мировой кризис..., стор. 255.

⁶ „The Labour Gazette”, 1929, vol. IX, No. 1, p. 67.

⁷ K. Srivastava. Industrial peace and labour in India. Bombay, p. 98.

стильників Бомбея. Виконком Профінтерну вважав це найважливішою рисою страйку бомбейських текстильників¹. Робітники виступали з рішучим протестом проти масових арештів профспілкових діячів, активно підтримували кампанію протесту проти комісії Саймона. Так, численна демонстрація робітників Калькутти, спрямована проти комісії, в кінці січня 1929 р. відбувалася під революційними лозунгами². Про посилення політичних мотивів у боротьбі індійського пролетаріату свідчило і його негативне ставлення до призначення комісії Уїтлі, що виявилось на зборах, мітингах і демонстраціях протесту³.

Страйкова боротьба індійського пролетаріату, класова за своїм змістом, мала й загальнодемократичне значення, оскільки вона була спрямована проти соціального й національного гноблення, будила широкі кола населення. «Масові страйки в революційні епохи,— указував В. І. Ленін,— мають свою об'єктивну логіку. Вони кидають сотні тисяч і мільйони іскор в усі сторони...»⁴. Саме таке значення мали страйки індійського пролетаріату в 1927—1929 рр. Вони були початком масових кампаній, організованих Національним конгресом, впливали на різні верстви населення і обумовили нове піднесення національно-визвольного руху в країні.

Страйкова боротьба індійського пролетаріату мала велике значення і для розвитку міжнародного руху. Вона була складовою частиною тієї сили, яка завдала нових ударів капіталістичній системі. Зливаючись з масовими виступами пролетаріату в інших країнах, вона свідчила про те, що в кінці 20-х років наростало нове піднесення революційного руху.

«Революційні події в Бомбеї, героїчний страйк текстильників у Лодзі і недавні першотравневі події в Берліні — все це ознаки нового революційного пориву робітничого класу»⁵. — говорив на X пленумі Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу Е. Тельман.

Слід відзначити, що з усіх країн Азії саме в Індії було найвище піднесення страйкового руху в ті роки. Із 967 000 страйкарів у країнах Азії в 1928 р. в Індії страйкували 506 851 чол., а в 1929 р. з 1 384 000 страйкуючих на Індію припадало 531 058 чоловік.

Про значення страйкової боротьби індійських пролетарів для розвитку робітничого руху в країнах Азії Тельман говорив: «Рух в Індії має тому таке велике міжнародне значення, що він не може не вплинути на інші колонії»⁶.

Піднесення страйкової боротьби в Індії, яке супроводилося зростанням організованості робітничих мас і пробудженням їх політичної свідомості, свідчило про зміцнення сил пролетаріату. Але відсутність єдності в робітничих лавах, засилля реформістських елементів у керівництві профспілок, організаційна слабкість лівого крила були значною перешкодою на шляху дальшого розвитку робітничого руху.

¹ Мировой кризис..., стор. 254.

² „International Press Correspondence”, 1929, vol. 9, No. 16, p. 316.

³ Ibidem, p. 316.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 86.

⁵ Э. Тельман. Экономическая борьба, наша тактика и задачи коммунистических партий. Избранные статьи и речи, т. II. М., 1958, стор. 129.

⁶ Э. Тельман. Политическая обстановка и задачи партии. Избранные статьи и речи, т. II. М., 1958, стор. 37.

АНТИНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКОГО КЛІРУ В СЛОВАЧЧИНІ В 1945—1948 РОКАХ

Є. П. Пугач

Перші три післявоєнні роки займають особливе місце в історії Чехословаччини. Це був перехідний період від національно-демократичної революції до соціалістичної, період гострої боротьби робітничого класу, керованого Комуністичною партією, з силами реакції.

Буржуазія, що відіграла ще досить значну роль у політичному й економічному житті країни, намагалася використати всі можливості, весь свій досвід для послаблення й поразки революції, для відновлення свого панівного становища. Натхненницею і активною учасницею боротьби буржуазії проти народно-демократичної республіки виступала верхівка католицької церкви, класово з нею зв'язана, політично й економічно зацікавлена в реставрації капіталізму.

Особливо шалену реакційну роботу провадила в цей період католицька церква у Словаччині, де вона володіла багатими земельними угіддями і мала великий вплив на широку масу віруючих. Цей вплив закріплювався віками, але найбільше посилювався в роки існування т. з. «Словацької держави», на чолі якої стояли представники католицького кліру. Так, президентом держави і головою правлячої глінківської народної (людової) партії був католицький священник Й. Тісо, заступником голови Державної Ради — єпископ Я. Войташшак, чверть депутатів сейму теж були духовними особами¹. Церква мала вирішальний вплив на виховання підростаючого покоління, бо вся шкільна система була в її руках.

Національно-демократична революція, що почалася ще в період Словацького національного повстання (СНП), створила пряму загрозу політичній і економічній могутності церкви. Тому католицький клір став опорою реакції і одним з головних ворогів революційних перетворень у Словаччині.

Викриття реакційної діяльності католицької церкви не тільки має велике політичне значення, але й дає можливість глибше зрозуміти особливості класової боротьби у Словаччині в перші післявоєнні роки. Ось чому чеські і словацькі історики неодноразово зверталися до цієї теми². У радянській історичній літературі в загальних рисах показана

¹ Proces proti vlastizradným biskupom Vojtaššakovi, Buzalkovi, Gojdičovi. Bratislava, 1951, str. 111. (Далі: Proces...).

² А. А. Свобода, А. Тучкова, В. Свободова. Заговор Ватикана против Чехословацкой республики. М., 1950; F. Vašečka. Buržoazny štát a cirkev, Bratislava, 1957; Cirkve v našich dejnach, Praha, 1960; V. Prečan. Boj slovenského katolicizmu proti CSR (1945—1948), Dějepis a zeměpis ve škole, č 3—4, 1960, str. 69—73, 103—106, Slovenský katolicizmus pred februárom 1948, Bratislava, 1961; Я. Челко. Антинародная деятельность католической церкви в Словакии в 1945—1948 гг. Диссертация захищена в 1960 р. в АСН при ЦК КПРС, Politické machinácie katolíckého kléru na Slovensku v rokoch 1945—1948, Historicky časopis, č 1, 1960, str. 88—109, Ideologia cirkvi v boji proti ľudovodemokratickému štátu, Otázky marxistickej filozofie, Bratislava, č 1, 1961, str. 42—51.

підривна діяльність Ватикану проти країн народної демократії¹, але ще й досі не висвітлені питання про антинародну діяльність словацького католицького кліру. Зважаючи на те, що вони являють значний інтерес для широкого кола радянських читачів, автор даної статті робить спробу на основі вивчення документів та досліджень чеських і словацьких авторів коротко викласти основні питання цієї теми, особливо ті, що стосуються участі церковної верхівки в політичній боротьбі в передлютневий період.

Після закінчення війни позиції словацького католицизму значно ослабли. Церква втратила свою політичну партію, католицькі профспілки й молодіжні організації. Проте вона все ж зберегла досить значний вплив на маси віруючих, бо мала добре підготовлені кадри священників та ченців. У Словаччині налічувалося 135 деканатів², 1263 парафії і 3517 філіалів парафій римсько-католицької та уніатської церков³. Католицький клір мав у своєму розпорядженні великі матеріальні засоби, оскільки майже до лютого 1948 р. церковні володіння дорівнювали 300 тис. га землі⁴.

З самого початку існування народно-демократичного ладу верхівка церкви стала зловживати релігійними почуттями віруючих для досягнення своєї політичної мети.

Враховуючи реальне становище, Комуністична партія Словаччини (КПС) робила все для того, щоб не дати можливості кліру створити собі ореол мучеників і цим підірвати довір'я віруючих до народно-демократичного ладу. Тому на Кошицькій та Жилінській конференціях⁵ КПС підкреслила, що вона підтримує свободу совісті, і звернулася до віруючих з закликком не допустити перетворення церкви у притулок підривних елементів.

Програмна відозва Словацької Національної Ради (СНР) від 2 березня 1945 р.⁶ та Кошицька програма уряду⁷ також підтвердили, що релігійні вірування народу будуть охоронятися законом. Таким чином, церква не мала підстав під прапором захисту релігії розгортати боротьбу проти народно-демократичної влади.

Справжня причина ворожості церкви до народно-демократичного ладу полягала в тому, що вона не бажала втрачати свого політичного впливу на маси та економічної могутності.

Для захисту своїх інтересів католицький клір вирішив створити у Словаччині третю⁸ партію — католицьку, про що свідчить поява на-

¹ Д. Л. Похілевич. Підривна діяльність Ватикану в країнах народної демократії. Львів, 1953; М. С. Возчиков. Подрывная деятельность католической реакции в странах народной демократии. М., 1954.

² Деканат — одиниця церковно-адміністративного поділу, що складалася з 10 приходів.

³ F. Vašečka. Buržoazny štát a cirkev, str. 280—288. Наведені дані за 1930 р., але структура церкви залишилась майже незмінною.

⁴ Там же, стор. 141.

⁵ „Pravda”, č. 17, 1.III.1945; č. 136, 13.VIII.1945.

⁶ Slovenska Národná Rada 1943—49. Bratislava, 1949, str. 47.

⁷ Program nové. československé vlády národní fronty čechu a slováků. Moskva, 1945, str. 16.

⁸ Зразу після війни в Словаччині існували лише дві партії: комуністична і демократична (партія буржуазії), які входили до СНФ.

весні 1945 р. документа «*Omni modo laborandum est, ut concedatur tertia politica factio*»¹.

Влітку 1945 р. церква починає активізувати свою діяльність, особливо у зв'язку з переходом до відання держави загальноосвітніх та професійних шкіл. Ще під час повстання 1944 р. СНР видала постанову про вилучення шкільної системи з-під влади церкви й передачу її державним органам². Після визволення Словаччини органи влади почали здійснювати цю постанову, а 16-травня 1945 р. СНР видала нову постанову³, яка підтверджувала й деталізувала попередню. Церковний клір організував широку кампанію збору підписів віруючих під вимогою збереження контролю церкви над усією системою народної освіти⁴.

Активізація католицького кліру спонукала Словацький Національний Фронт (СНФ) у липні 1945 р. спеціально розглянути питання про зловживання церкви релігійними почуттями віруючих для досягнення своїх політичних цілей. Комуністична і демократична партії засудили організовану церквою кампанію проти державної школи, розцінивши її як перший крок далекоюсяжних політичних виступів кліру. Розглянувши питання про спробу католицької ієрархії створити свою політичну партію, СНФ відзначив, що ця спроба по суті є прагненням відтворити в новому вигляді глінківську людovu партію⁵.

У серпні 1945 р. в Братиславі відбулася перша після війни конференція словацьких єпископів, яка розглянула політичне становище країни і ухвалила агітувати віруючих проти будівництва народно-демократичної республіки⁶. Слідом за цим церква розгорнула кампанію за т. з. «духовне відродження» і агітацію за єдність католиків.

Католицький клір не відмовився і від думки створити політичну партію. Безпосередню підготовку до цього провадили активні в минулому діячі глінківської партії П. Чарногурський, Р. Чавойський, Я. Косорин, Я. Кружліак та інші, а також католицькі діячі, що входили до демократичної партії: канонік А. Цвінчек, Я. Кемпний, К. Філо.

Але ідейними натхненниками їх залишалися словацькі єпископи, які 10 січня 1946 р. на прийомі у президента Е. Бенеша передали йому меморандум про необхідність створення в Словаччині католицької партії. Президент обіцяв уважно ознайомитися з меморандумом і подати допомогу, але натякнув єпископам, що було б добре, якби нова партія активно співробітничала з національними соціалістами. Ця пропозиція не задовольняла словацький католицький клір, що хотів мати таку партію, яка б підкорялась тільки йому і відстоювала лише його інтереси. Після повернення єпископів у Словаччину їх запросив до себе голова демократичної партії (ДПС) Й. Леттріх і запропонував не створювати своєї партії, а укласти угоду з ДПС. Єпископи не відхилили цієї пропозиції, але й не дали остаточної відповіді⁷.

Протягом лютого й березня католицький клір провадив подвійну гру: його ставленики готувалися до створення нової партії, що базувалася б на «християнських принципах», і в той же час вели таємні пере-

¹ «Треба всіма шляхами добиватися, щоб була створена третя партія» — таку вимогу висунув єпископ М. Бузалка в листі єпископові Я. Войташшаку в травні 1945 р.

² G. Husák. Svedectvo o Slovenskom národnom povstani. Bratislava, 1964, str. 244.

³ V. Prečan. Slovenský katolicizmus pred februárom 1948, str. 171.

⁴ Там же, стор. 48.

⁵ „Pravda“, č. 121, 20 jula 1945.

⁶ Proces..., str. 106.

⁷ А. Свобода, А. Тучкова, В. Свободова. Заговор Ватикана против Чехословацкой республики, стор. 136.

говори про угоду з лютеранами, лідерами ДПС. Словацькі єпископи напередодні виборів добивалися об'єднання всіх сил реакції, щоб виступити єдиним фронтом проти КПС.

Врешті верхівка католицької церкви уклала угоду з ДПС. При цьому вона враховувала, що до виборів залишалось дуже мало часу, щоб створити нову партію, а в результаті угоди з ДПС її ставленики одержували керівні пости в одній із правлячих партій, яка до того ж поряд з КПС мала в народі славу повстанської.

Врахувавши всі ці обставини, католицький клір відмовився підтримувати створену в березні 1946 р. католицьку партію Свободи, вважаючи, що вона не зможе істотно зміцнити політичні й економічні позиції церкви, і 30 березня 1946 р.¹ уклав угоду з лідерами ДПС.

У першому розділі березневої угоди зазначалося, що вона укладена для того, «щоб усунути релігійні незгоди, які існували раніше»² між лютеранами й католиками. Тут же підкреслювалося, що в питаннях виховання молоді «лінія партії збігається з точкою зору християнської церкви, насамперед католицької»³.

Далі мова йшла про розподіл посад між «католиками» (колишніми людаками) й «лютеранами» (лідерами ДПС) у керівництві партії та в усіх державних і господарських органах, очолюваних представниками ДПС. При цьому в основу було покладено співвідношення 7:3 на користь «католиків». До нової, звуженої президії партії з дев'яти чоловік входило шість ставлеників католицького кліру. З трьох посад генеральних секретарів дві займали також «католики» — Я. Кемний та М. Бугар, як згодом стало відомо, зв'язані з людацьким підпіллям. Було укладено також таємну угоду, за якою керівництво ДПС обіцяло людакам та клерикалам добитися виправдання або незначного покарання Тісо, провести реорганізацію Національного суду в Братиславі і народних судів, створених на місцях навесні 1945 р. для покарання воєнних злочинців та осіб, що співробітничали з фашистами. В ході цієї реорганізації передбачалося усунути комуністів із складу судів. Згідно з таємною угодою намічалось також на чолі відновлених представництв внутрішніх справ та шкіл поставити представників католицького кліру й людацького підпілля⁴.

Таким чином, укладення березневої угоди свідчило про об'єднання буржуазії, католицького кліру та інших сил реакції в лавах однієї партії на платформі антикомунізму.

Уклавши угоду з ДПС, католицький клір робив усе для того, щоб забезпечити їй перемогу на виборах до Національних зборів 26 травня 1946 р. Для цього широко використовувалися католицька преса, зокрема газета «Католицькі новини», молитви та проповіді в костюлах, провадилась відкрита агітація священників серед віруючих на користь ДПС. Лідери «католицького» крила демократичної партії надрукували ряд статей в газеті «Час», закликаючи віруючих голосувати за їх партію і підкреслюючи при цьому, що тим самим вони голосуватимуть за «християнське поняття демократії»⁵.

¹ В історичній літературі вона більш відома, як «квітнева угода», бо орган ДПС «Час» коментував її тільки 6 квітня 1946 р., подавши як угоду між католиками та лютеранами.

² V. Prečan. Slovenský katolícižmus pred februárom 1948, príloha č 8, str. 243.

³ Там же.

⁴ J. Selko. Politické machinácie katolíckého kleru na Slovensku v rokoch 1945—48, „Historický časopis“, č. 1, 1960, str. 106—107.

⁵ V. Prečan. Вказ. твір, стор. 112.

У травні цілих два тижні в костьолах читалась передвиборна молитва з проханням до бога допомогти партії, заснованій на «християнських принципах»¹. Щоб віруючі не помилилися і не проголосували за партію Свободи, яка також об'єднувала католиків, газета «Католицькі новини» надрукувала частину передвиборної відозви ДПС. Тут же вона радила: «Хто не знає, що далі робити, може окремо порадитися з наставником»².

За декілька днів до виборів у «Католицьких новинах» були надруковані директиви єпископату, які містили в собі наказ віруючим обов'язково взяти участь у виборах і віддати свої голоси ДПС, але ні в якому разі не голосувати білими бюлетенями, введеними на вимогу КПЧ для того, щоб виборці, незгодні з політикою Національного фронту, не голосували за одну з його партій. У четвертому розділі директив відзначалося, що чутки про те, «ніби словацькі єпископи вступили до партії Свободи, не відповідають дійсності»³.

Виборча кампанія 1946 р. була багата прикладами неприхованої агітації священників серед віруючих на користь ДПС. У селі Штеруса місцевий священник у проповіді заявив: «Якщо хто-небудь не може вирішити сам, за яку партію голосувати, зостаньтеся після обідні в костьолі і я вам пораджу»⁴. У Тековських Клячанах священник говорив на мітингу: «Дорогі віруючі, вашою єдиною партією є демократична партія, партія католиків, не дозволяйте комуністам спокусити себе»⁵. У Белузьських Слатинках на сповіді священник не давав відпущення гріхів усім дівчатам старшим 18 років та жінкам доти, поки вони не обіцяли голосувати за ДПС⁶. В Опатовцях у день виборів священослужитель у своїй проповіді заявив: «Комуністи хочуть убити черниць та священників, зруйнувати костьолі і скасувати релігійні свята. Хто голосуватиме за них, нехай розстанеться з богом, церквою і вірою»⁷.

Сили реакції, зосереджені в ДПС, діставали активну підтримку не тільки від католицького кліру, але й від словацької грекокатолицької церкви, очолюваної єпископом Гойдичем⁸.

На час виборів у 1946 р. в Словаччині існували: КПС, ДПС, партія Свободи та партія Праці⁹, але через те, що останні дві партії виникли незадовго до виборів і не мали ще широкої популярності, боротьба точилася головним чином між КПС і ДПС.

Підтримка церкви під час виборів значною мірою сприяла перемозі ДПС¹⁰. На виборах 1946 р. ДПС одержала 62% голосів, КПС—30,4%, партія Свободи—3,7%, партія Праці—3,1%¹¹. У Чехії і Моравії КПЧ здобула переконливу перемогу¹², і це дало можливість КПС, спираючись на комуністів у центральному уряді, успішно боротися проти сил реакції в Словаччині.

¹ V. Prečan. Вказ. твір, стор. 116.

² Там же, стор. 121.

³ V. Prečan. Вказ. твір, додаток: фотокопія директив.

⁴ Proces..., str. 153.

⁵ M. Vartikova. Roky rozhodnutia Bratislava, 1962, str. 131.

⁶ А. Свобода та ін. Вказ. твір, стор. 140.

⁷ „Pravda“, č. 123, 1 júna 1946.

⁸ Proces..., str. 128—129.

⁹ Партія Праці виникла навесні 1946 р. як відгалуження Чеської соціал-демократичної партії і перебувала під впливом її правого крила.

¹⁰ Безумовно, на результати виборів 1946 р. в Словаччині мав вплив і ряд інших факторів, докладний аналіз яких є самостійною темою дослідження.

¹¹ Ročenka Ústavodárného Národného shromáždění republiky Československe. Praha, 1947, str. 7.

¹² КПЧ одержала на виборах 40,2% голосів. Там же.

Одним із найважливіших питань політичного життя післявоєнної Словаччини була боротьба КПС, профспілок, організацій опору та інших прогресивних сил за послідовне здійснення Кошицької програми щодо чистки державних органів та громадських організацій від залишків фашизму. Виключного значення ця боротьба набула після укладення угоди ДПС з людаками та клерикалами і перемоги цієї партії на виборах. Колишні людаки, що займали в той час панівне становище в керівництві ДПС, всіляко гальмували проведення чистки. Особливо гостра боротьба між силами прогресу і реакціонерами розгорнулася наприкінці 1946—початку 1947 рр. навколо процесу над Тісо, Махою та Дюрчанським¹, що був одночасно судом над людацтвом, ідеологія якого була головною зброєю словацької реакції.

Боротьбу за виправдання Й. Тісо очолив католицький клір. 8 січня 1947 р. словацький єпископат звернувся до СНР з меморандумом, в якому всіляко виправдував Тісо і навіть загрожував, що покарання його серйозно відіб'ється на ставленні словацьких католиків до відновленої ЧСР². На суді свідками виступали архієпископ Кметько та єпископ Шкрабік, які взагалі відкидали винність Тісо в тих злочинах, що мали місце під час існування т. з. «Словацької держави»³.

19 березня 1947 р. суд закінчив розгляд справи Тісо та його спілників. Почався найгостріший момент боротьби, що тривала аж до винесення вироку та виконання його. В цей час католицький клір спровокував ряд антидержавних демонстрацій на захист Тісо в Пієштянах, Хіноранах, Новом Месті над Вагом, Остратицях⁴.

27 березня 1947 р. нарада словацьких єпископів у Трнавці вирішила на випадок смертного вироку Тісо надіслати листи з проханням про його помилування на ім'я президента, голови уряду, СНР, всім міністрам та деяким іншим політичним діячам⁵.

Керівництво ДПС, виконуючи обіцянку, дану католицькому кліру за березневою угодою, докладало всіх зусиль, щоб врятувати Тісо. Голова ДПС і СНР Й. Леттріх ще до закінчення розгляду справи судом в розмові з президентом Е. Бенешем просив помилувати Тісо, якщо його буде засуджено до страти⁶. Напередодні винесення вироку Леттріх намагався перенести обговорення його проекту з суду до президії СНР, де представники ДПС мали більшість і розраховували змінити його. Але голова Національного суду І. Дакснер відхилив ці посягання на правосуддя. 15 квітня 1947 р. Національний суд виніс Тісо смертний вирок. В той же день уповноважене представництво юстиції, на чолі якого стояв представник ДПС, підготувало апеляцію про помилування Тісо і передало до президії СНР, яка, затвердивши її, подала на розгляд уряду⁷. До засідання уряду керівництво ДПС дало вказівку своїм міністрам голосувати за помилування Тісо⁸.

15—17 квітня 1947 р. канцелярія президента одержала 315 листів і телеграм з проханням скасувати вирок Тісо. Серед них були телеграми

¹ Дюрчанського судили заочно.

² J. Daхпег. *L'udactvo pred národným súdom (1945—1947)*. Bratislava, 1961, str. 105.

³ А. Свобода та ін. Вказ. твір, стор. 121.

⁴ V. Преčan. Вказ. твір, стор. 145.

⁵ Proces..., str. 108.

⁶ J. Lettrich. *The history of modern Slovakia*, London, 1956, str. 244.

⁷ V. Преčan. Вказ. твір, стор. 257.

⁸ Proces..., str. 151.

від єпископів Бузалки, Шкрабика, Войташшака, Гойдича, архієпископа Кметька, керівників лютеранської церкви у Словаччині та інших¹.

Незважаючи на всі спроби католицького кліру й керівників ДПС врятувати Тісо, уряд і президент затвердили вирок суду. Це була велика перемога КПС, яка організувала масові виступи партизанів та інших учасників опору, робітників і селян, усіх прогресивних сил з вимогою суворо покарати Тісо та інших зрадників словацького народу. Важливим наслідком боротьби під час процесу над Тісо було викриття ДПС як захисниці людацтва. Серйозного удару було завдано й натхненниці кампанії за врятування Тісо — католицькій церкві.

Людацьке підпілля, втративши довіря до ДПС, стало на шлях підготовки антидержавної змови у Словаччині. Католицька церква, щоб зберегти вплив на маси, почала поступово відмежовуватися від ДПС, закликаючи віруючих залишитися поза партіями і поза політикою. Щоб підтримати авторитет церкви, який похитнувся під час процесу над Тісо, і відвернути маси від активної участі в політичному житті, католицький клір влітку 1947 р. організував т. з. католицьку акцію (численні молитви, процесії до «святих» місць, розповсюдження «священних» книг тощо).

Восени того ж року у Словаччині було розкрито антидержавну змову, підготовлену людацьким підпіллям. Верхівка католицької церкви, як стало відомо згодом, постійно підтримувала зв'язки з людацьким підпіллям всередині країни та його керівництвом за кордоном. Так, єпископ Войташшак таємно листувався з керівниками людацької еміграції Дюрчанським та Сидором², єпископ Бузалка через співробітника австрійського консульства у Братиславі Райноха з 1946 р. підтримував зв'язки з Дюрчанським³, а з 1947 р. встановив такі ж зв'язки із Сидором⁴. Тісний зв'язок з людацьким підпіллям та бандерівськими бандами підтримувала також верхівка уніатської церкви, очолювана Гойдичем⁵.

Коли ж людацьке підпілля було розкрито, церква поспішила відмежуватися від нього. 28 жовтня 1947 р. словацькі єпископи звернулися до віруючих з пастирським листом, в якому засуджували антидержавну діяльність і закликали віруючих «залишатися добрими громадянами та свідомими католиками»⁶. Але це був тимчасовий відступ. Ватикан не міг допустити, щоб католицька церква зазнала поразки разом з політичними силами буржуазії, тому він дав вказівку відмежуватися від людацького підпілля і активно не виступати в період жовтневої кризи у Словаччині.

Великого удару позиціям католицької церкви завдала перемога трудящих над контрреволюційною буржуазією в лютому 1948 р. Після відставки буржуазних міністрів католицький клір втратив своїх представників в уряді. Він також втратив можливість використовувати буржуазні партії та їх позиції в державному житті для досягнення своїх політичних цілей.

У лютневі дні 1948 р. католицький клір не подавав відкритої допомоги реакціонерам, остерігаючись остаточно викрити себе в очах народу. Але він не припинив боротьби проти народно-демократичного ла-

¹ V. Prečan. Вказ. твір, стор. 152—153.

² Proces..., str. 64—65.

³ Там же, стор. 110—111.

⁴ Там же, стор. 113.

⁵ Там же, стор. 118—120.

⁶ V. Prečan. Вказ. твір, стор. 204.

ду. Про це свідчили, зокрема, виступи верхівки католицької церкви проти конфіскації церковних маєтків та спроб уряду вирішити питання про нормалізацію її взаємовідносин з державою в період 1948—1951 рр.

Таким чином, верхівка католицької церкви, зловживаючи релігійними почуттями віруючих і ігноруючи інтереси народу, була натхненницею і активною учасницею боротьби реакційних сил проти утвердження народно-демократичного ладу в Словаччині.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В ЛЮТНЕВИХ ПОДІЯХ 1948 РОКУ

В. В. Сухарев

Шість днів — 20—25 лютого 1948 р. — назавжди ввійшли в історію народно-демократичної Чехословаччини як важливий етап розвитку її на шляху до соціалізму. У ці дні зазнала нищівної поразки буржуазна реакція, яка намагалася здійснити контрреволюційний переворот і повернути назад політичний розвиток країни. Питання про державну владу — основне питання революції — було безповоротно розв'язано на користь робітничого класу¹.

Такий результат лютневих подій не був чимсь випадковим. Вій підготовлений усім попереднім розвитком національно-демократичної революції, початок якої поклало Словацьке народне повстання (1944 р.). Під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини робітничий клас в союзі з трудящими масами добився утвердження в своїй країні, визволеній Радянською Армією, народно-демократичного ладу. Протягом 1945—1948 рр. в процесі глибоких економічних, соціальних і політичних перетворень національно-демократична революція переросла в революцію соціалістичну. Спираючись на підтримку широких мас трудящих, КПЧ забезпечила остаточний перехід влади в руки робітничого класу.

Лютневі події 1948 р. посідають одне з провідних місць в історіографії соціалістичної Чехословаччини. У ЧССР видано кілька збірників документів², спогадів³, монографій та загальних праць⁴, опубліковано багато статей⁵ на цю тему. Характерною рисою праць чехословацьких істориків-марксистів про лютневі події 1948 року є те, що ці події розглядаються в тісному зв'язку з загальним процесом розвитку революції в країні в 1945—1948 рр. Радянські історики аналізують лютневі події

¹ Dvacet let svobodného Československa. Teze UV KSC «Rudé právo», 3. IV. 1965.

² Что произошло в Чехословакии. О правительственном кризисе в феврале 1948 г. Прага, 1948; Celostátní sjezd závodních rad a skupin ROH. Praha, 1948; Únor 1948. Sborník dokumentu. Praha, 1958; V. Kral. Cestou k Únoru. Praha, 1963.

³ Vítězí únor 1948 (vzpomínky). Praha, 1959; Únor 1948. Sborník vzpomínek a dokumentů na únorové události roku 1948 ve východních Čechách. H. Brod, 1963; Vítězný únor. Vzpomínky. 1945 až 1948. Plzeň, 1963.

⁴ M. Bouček. Praha v únoru 1948. Praha, 1963; K. Ružička. ROH v boji o rozšíření moci dělnické třídy (1945—1948). Praha, 1963; J. Veselý. Kronika únorových dnů 1948. Praha, 1958; M. Vartíková, A. Lantay. Február rozhodol. Bratislava, 1963; Dějiny Komunistické strany Československa. Praha, 1961; G. Spurný. Únorové dny. Praha, 1958; L. Zajač. Slovenské robotníctvo v boji za víťazný február 1948. Bratislava, 1958; J. Kozák. K některým otázkám strategie a taktiky KSC. (1945—1948). Praha, 1956; A. Svoboda, A. Tučková, V. Svobodová, Jak to bylo v Únoru. Praha, 1949, 4-e видання, 1958.

⁵ Otázky národní a demokratické revoluce. Sb. statí. Praha, 1955; M. Klimeš. M. Záchoval. Příspěvek k problematice únorových událostí v Československu v únoru 1948. «Československý časopis historický», 1958, № 2; Vznik a vývoj lidově demokratického Československa. Sb. statí. Praha, 1961 ta in.

в Чехословаччині в роботах переважно узагальнюючого характеру¹. Проте ця проблема ще далеко не вичерпана в історичній літературі. Не було предметом спеціального дослідження також поставлене в цій статті питання про безпосередню участь чехословацького робітничого класу в боротьбі проти буржуазної реакції в момент її відкритої атаки на завоювання революції. Аналіз дій робітничого класу допомагає викривати фальсифікаторські «оцінки», якими заповнені численні видання на Заході про Чехословаччину 1948 року². Для реакційної буржуазної історіографії властива не тільки загальна тенденційність у висвітленні лютневих подій 1948 року, але й практично повне ігнорування дій чехословацького робітничого класу, трудящих мас країни.

* * *

20 лютого 1948 р. 12 міністрів — членів національно-соціалістичної, народної та словацької демократичної партій — подали у відставку³. Так чехословацька реакція почала здійснювати свій заздалегідь розроблений план. Цей план був висунутий керівництвом національно-соціалістичної партії влітку 1947 р. на нараді у Карлових Варах⁴ і дістав назву «Меморандум XXII». Лідери національних соціалістів встановили контакт з керівництвом інших буржуазних партій для спільних дій проти комуністів і підготовки до повалення народно-демократичного ладу. Антикомунізм був спільною платформою чеської і словацької буржуазної реакції. Зазнавши поразки у відкритій політичній боротьбі за маси, реакційні елементи, що були в керівництві національно-соціалістичної, народної та словацької демократичної партій, розраховували на підтримку західних держав, насамперед імперіалістичних кіл США.

За планом реакції, міністри цих трьох партій повинні були спровокувати урядову кризу, щоб домогтись усунення з уряду комуністів і створити буржуазний кабінет. Потім передбачалося ліквідувати Національний фронт і національні комітети, відновити буржуазний державний апарат, зробити неможливим здійснення програми націоналізації та інших соціально-економічних перетворень, відновити капіталістичні відносини, відірвати Чехословаччину від соціалістичного табору.

У планах реакції значне місце відводилось соціал-демократії. Будь-що ліквідувати співробітництво соціал-демократичної партії з КПЧ, добитися зміни керівництва соціал-демократії і залучити його до здійснення змови — такі були задуми реакціонерів.

Підступи реакції різко загострили внутрішньополітичне становище в країні. Восени 1947 р. було викрито антидержавну змову у Словаччині, до якої були причетні керівні діячі демократичної партії⁵. Першим на боротьбу проти змови виступив робітничий клас. 30 жовтня 1947 р. у Братиславі відбувся з'їзд словацьких заводських рад. Представники со-

¹ Історія Чехословаччини, т. III. М., 1960; А. И. Недорезов. Установление и развитие народной демократии в Чехословакии. «Ученые записки Института славяноведения», т. XI. М., 1955; И. С. Дзюбко. Торжество ленинской национальной политики в Чехословакии. Киев, 1963; М. А. Силин. Чехословацкая Социалистическая Республика (Переходный период и завершение строительства социализма. 1945—1961 гг.). М., 1963.

² Czechoslovakia Under the Hammer and Sickle. New York, 1953; R. B. Lockhart. The Czechoslovak revolution. London, 1948; F. Peroutka, Byl Eduard Beneš vinen? Paříž, 1949; H. Ripka. Czechoslovakia Enslaved. London, 1950; J. Smutný. Úporový převrat. I—II. London, 1953.

³ До складу уряду входило 26 міністрів. „Rudé právo“, 21.II.1948.

⁴ И. Веселый. Хроника февральских дней 1948 года в Чехословакии. М., 1960, стор. 33—35. Далі: И. Веселый. Хроника...

⁵ Про це див.: М. Vartiková. Roky rozhodnutia. 1945—1948. Bratislava, 1962.

тень тисяч словацьких робітників, трудящих вимагали негайної відставки Корпусу уповноважених, в якому демократична партія утримувала більшість постів. З'їзд зажадав рішучих заходів для нормалізації політичної і економічної обстановки в країні¹. На знак підтримки рішень з'їзду 5 листопада словацька профспілкова рада провела загальний одноденний страйк, у якому брало участь 300 тисяч робітників і службовців². Цей виступ був підтриманий чеським робітничим класом.

Внаслідок широкого руху робітничого класу, трудящих мас, очолюваних комуністами, старий Корпус уповноважених змушений був піти у відставку. Новий його склад очолив комуніст Г. Гусак, а демократична партія вже не мала більшості³. Пленум ЦК КПЧ (листопад 1947 р.) відзначив, що поразка словацької реакції і перемога робітничого класу мала велике політичне значення для розвитку соціалістичної революції в Чехословаччині⁴.

Інакше склалася обстановка на ХХ з'їзді соціал-демократичної партії, який відбувся 13—16 листопада 1947 р. в м. Брно. Правим елементам удалося провести на посаду голови партії свого кандидата — представника центру Б. Лаушмана замість представника лівих З. Фірлінгера. Змовники раділи. Бенеш, наприклад, заявив, що день усунення Фірлінгера з посади голови соціал-демократичної партії був для нього «найщасливішим» з 1945 року⁵.

Буржуазна реакція хотіла використати у своїх цілях також труднощі, викликані неврожаєм у зв'язку з небувалою посухою 1947 р., саботувала виконання двохрічного плану відбудови й розвитку народного господарства, зривала підготовку нової конституції і т. д.

Комуністична партія Чехословаччини правильно оцінила становище, яке створилося, своєчасно викрила плани буржуазної реакції і закликала робітничий клас, усіх трудящих стати на захист завоювань революції. 27—28 листопада 1947 р. відбувся пленум ЦК КПЧ, який розробив широкий план дій, спрямований на остаточний розгром антинародних сил. Основні положення плану ЦК КПЧ були такі: добитися успішного виконання двохрічного плану, поліпшити становище з продовольством, забезпечити порядок у постачанні, зламати саботаж капіталістичних елементів, розбити всі спроби реакції повалити народно-демократичний лад⁶. Здійснюючи накреслений план, КПЧ на початку лютого 1948 р. висунула вимогу провести в інтересах народу новий етап націоналізації промисловості і аграрної реформи, вжити заходів до дальшого поліпшення соціального забезпечення та ін.

Послідовна й рішуча боротьба КПЧ на захист інтересів трудящих посилювала вплив партії в масах. Про це свідчило, наприклад, зростання рядів партії. Наприкінці 1947 р. КПЧ налічувала у своїх лавах більше членів, ніж інші партії, разом узяті⁷. Протягом січня 1948 р. у

¹ „Pravda“, 31.X.1947.

² „Rudé právo“, 7.XI.1947.

³ „Rudé právo“, 20.XI.1947.

⁴ К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 177—178.

⁵ И. Веселый. Хроника..., стор. 44.

⁶ К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, стор. 182—183.

⁷ На 28 листопада 1947 р. у КПЧ було 1 281 138 членів („Rudé právo“, 30.XI.1947). Наприкінці 1947 р. в соціал-демократичній партії нараховувалося близько 364 тис. членів, у національно-соціалістичній — 562 тис., в народній партії — приблизно 350 тис. членів (М. Клімеш, М. Заховал. Указ. твір. „Československý časopis historický“, 1958, № 2, стор. 220). Докладно розвиток партій Національного фронту до лютого 1948 р. розглядається в іншій статті М. Клімеша і М. Заховала („Nová mysl“, 1958, № 2, стор. 102—121).

КПЧ було прийнято 44 160 нових членів¹, а за першу половину лютого ряди Компартії поповнили ще 31 530 членів². До середини лютого 1948 р. в КПЧ було майже 1 400 тис. членів³.

Успішно здійснювалось завдання — завоювати на сторону Комуністичної партії більшість нації. Комуністична партія спиралася на підтримку переважної більшості робітничого класу⁴. КПЧ підтримували єдині революційні профспілки, які об'єднували напередодні люневих подій 1948 р. 2 250 тис. членів⁵. Міцні позиції мала Компартія у місцевих національних комітетах, 41% членів яких були комуністами. Усі три голови земських національних комітетів, 80% голів районних та 57% голів місцевих національних комітетів були членами КПЧ⁶.

У Комуністичну партію переходили багато рядових членів інших партій, вихідці з робітників, ремісників, незаможних селян. Так, серед тих, хто вступив до лав КПЧ протягом перших 14 днів лютого 1948 р., 2 461 перейшов з національно-соціалістичної, а 1 315 — з народної партії⁷. Все частіше з'являлися повідомлення про те, що місцеві організації некомуністичних партій розпадалися.

Таким чином, все говорило про значне зміцнення впливу КПЧ на маси, в той час як буржуазна реакція дедалі більше опинялась у політичній ізоляції. Реакційні сили не мали ніяких надій добитися успіху на виборах до Національних зборів, які мали відбутися навесні 1948 року. Проте вони розраховували змінити обстановку в країні на свою користь шляхом державного перевороту. Президент Бенеш знав про ці плани змовників і активно підтримував їх.

Своєрідним сигналом до виступу реакції була заява посла США Штейнгарта, який за день до початку кризи — 19 лютого — прилетів до Праги. У своїй заяві представникам преси американський посол «висловив сподівання» і навіть «впевненість», що настав останній час пануванню комуністів в уряді і що Чехословаччина змінить своє рішення й приєднається до «плану Маршалла»⁸.

До вирішального бою з реакцією готувався і робітничий клас. Для висловлення волі і прагнення робітничого класу було вирішено скликати з'їзд заводських рад. 6 лютого 1948 р. керівництво Центральної ради профспілок доручило комісіям в організаційних справах та пропаганди підготувати все необхідне до скликання з'їзду⁹. Президія ЦК КПЧ 11 лютого схвалила ідею скликання з'їзду заводських рад¹⁰. 12 лютого президія Центральної ради профспілок (ЦРП) ухвалила скликати в неділю, 22 лютого, з'їзд заводських рад і профспілкових організацій для обговорення політичного становища і прийняття рішень про дальші перетворення, запропоновані КПЧ на початку лютого 1948 року¹¹. «Цей

¹ «Правда», 4.II.1948.

² „Rudé právo”, 18.II.1948; «Правда», 21.II.1948.

³ За оцінкою, складеною на підставі врахування офіціальних повідомлень про зростання лав партії після листопадового пленуму ЦК КПЧ (1947 р.).

⁴ 1948 року в промисловості Чехословаччини працювало 1640 тис. чоловік, у тому числі робітників — 1286 тисяч. (Statistická ročenka CSSR 1960, Praha, 1960, стор. 21, 90).

⁵ Protokol II. všeodborového sjezdu. Praha, 1950, стор. 75.

⁶ Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 г. М., 1948, стор. 183.

⁷ «Правда», 21.II.1948.

⁸ И. Веселый. Хроника..., стор. 90—91.

⁹ „Práce”, 7.II.1948.

¹⁰ K. Růžicka. Указ. твір, стор. 250.

¹¹ Únor 1948. Sb. dokumentů, стор. 19—20.

з'їзд,— писала газета «Руде право»,— безсумнівно, буде однією з найважливіших подій у нашій республіці з часу визволення»¹.

За прикладом робітничого класу конференція голів районних селянських комісій, яка відбулася у Празі 16 лютого, вирішила скликати на 28—29 лютого загальнодержавний з'їзд селянських комісій для обговорення вимог трудового селянства².

Комуністична партія Чехословаччини допомогла трудящим країни розібратися в суті подій, мобілізувала робітничий клас, весь трудовий народ на придушення змови. Уже ввечері 20 лютого, через кілька годин після заяви про відставку 12 міністрів, Президія ЦК КПЧ звернулася до чехословацького народу з відозвою, в якій містився глибокий аналіз обстановки в країні. «Угрупування трьох політичних партій,— говорилося у відозві,— національно-соціалістичної, народної та демократичної партій Словаччини являє собою, як це з усією ясністю видно, антидемократичний, антинародний, антисоціалістичний блок, який поставив перед собою мету — повалити режим народної демократії й добитися передачі влади до рук об'єднаної реакції... Цим кроком діячі вказаних партій поставили себе поза Національним фронтом, поза платформою урядової програми і зайняли місце шкідницької опозиції»³. КПЧ закликала трудящих стати на захист народно-демократичного ладу, згуртуватися в міцний Національний фронт, на який міг би спиратися уряд очолюваний К. Готвальдом⁴.

Звістка про виступ реакції з блискавичною швидкістю рознеслась по країні. Робітничий клас, а за ним усі трудящі піднялися на захист завоювань революції, сповнені рішучості розгромити змовників. Лозунг, висунутий комуністами: «Геть реакційних міністрів, геть саботажників», був підхоплений робітничим класом⁵. Так, робітники Брненського збройового заводу прийняли резолюцію: «Зрадники і покровителі шпигунів не сміють знов увійти до уряду». Вітковицькі металурги заявили: «Ми чесно працюємо і не хочемо мати в уряді людей, які можуть продати нас. Ми не будемо працювати на вугільних магнатів Ларишів і Ротшильдів, які ховаються за Зенкла або Шрамека⁶. Ми не будемо терпіти в уряді ворогів націоналізації і порядку!» На Чаковицькому авіазаводі в резолюції зборів робітників говорилося: «Хто залишив уряд, тому в ньому немає місця. Ми вимагаємо революційного уряду»⁷. Аналогічні за своїм змістом резолюції були ухвалені робітниками в різних містах країни. Резолюції приймалися абсолютною більшістю голосів. Наприклад, на заводі «ЧКД—Сталінград» за неї голосувало 4500 чоловік, проти — 2, на заводі «ЧКД—Соколово» — 3000, проти — жодного, на «ЧКД—Дукла» проти було подано всього три голоси, на заводі «Татра—Сміхов» резолюція прийнята голосами 1500 «за», 6 — «проти» і т. д.⁸.

Зранку 21 лютого делегації робітників заводів Праги, Кладно та інших направлялися до канцелярії президента республіки, щоб переда-

¹ «Rudé právo», 15. II. 1948.

² Únor 1948. Sb. dokumentů, стор. 21—22.

³ Únor 1948. Sb. dokumentů, стор. 33.

⁴ Там же, стор. 33—34.

⁵ История Коммунистической партии Чехословакии. М., 1962, стор. 611.

⁶ Лідери національно-соціалістичної та народної партій.

⁷ А. Свобода, А. Тучкова, В. Свободова. Так было в феврале. Репортаж о февральских событиях в Чехословакии. М., 1950, стор. 96.

⁸ Vítězný únor 1948. Vzpomínky, стор. 18.

ти резолюції й вимоги своїх колективів¹. В той же день на вулицях Праги відбулась багатотисячна демонстрація трудящих на підтримку народної влади. На Старомеській площі, де зібралось кілька десятків тисяч чоловік, виступив К. Готвальд². У своєму виступі голова уряду і КПЧ роз'яснив політичну обстановку в країні, підкреслив важливість єдності робітничого класу, трудящих мас для боротьби проти підступів реакції³.

Робітничий клас, трудящі країни палко схвалювали заклик Комуністичної партії Чехословаччини до єдності дій. Про це свідчили резолюція учасників мітингу на Старомеській площі 21 лютого⁴, масові демонстрації, які відбулися в містах Брно, Пльзені, Злині (тепер м. Готвальдів) та ін.⁵.

Могутньою демонстрацією згуртованості робітничого класу, його рішучості боротися за зміцнення народно-демократичного ладу, за забезпечення шляху до соціалізму став з'їзд заводських рад та профспілкових організацій, який відбувся 22 лютого у Празі. На з'їзді було 7914 делегатів⁶ — представників робітничого класу Чехословаччини. З величезним ентузіазмом сприйняли учасники з'їзду заяву К. Готвальда про те, що єдиний шлях виходу з кризи — це прийняття відставки міністрів, які зрадили принципи Національного фронту, й поповнення уряду новими, вірними представниками народу⁷. Після цього з доповіддю виступив голова ЦРП Антонін Запотоцький. Резолюція з'їзду була прийнята абсолютною більшістю делегатів: 7904 голоси «за», 10 — «проти». Голосування резолюції стало немов би висловленням вотуму довір'я робітничого класу до своєї КПЧ і народно-демократичної влади⁸.

З'їзд висунув вимогу дальшого проведення націоналізації, яка повинна була охопити всю оптову внутрішню й всю зовнішню торгівлю, виробництво спиртних напоїв, медикаментів, усі приватні підприємства, на яких було зайнято понад 50 чоловік. «Ми вимагаємо, — говорилося в резолюції, — щоб націоналізація стосувалася також будівельних підприємств, друкарень, курортів, лікувальних закладів та лікарень»⁹. З'їзд підтримав вимогу селян про проведення нової земельної реформи, вітав скликання з'їзду селян, висловив солідарність робітничого класу з трудовим селянством¹⁰. Рішення з'їзду спрямовували робітничий клас на проведення найважливіших соціально-економічних заходів, на дальше зміцнення ладу народної демократії.

Робітничий клас підтримав заклик КПЧ про створення комітетів дій Національного фронту, як органів трудового народу в боротьбі проти сил реакції. Протягом кількох днів такі комітети виникли по всій країні. До них увійшли представники КПЧ, інших партій відродженого Національного фронту, профспілок, спілки молоді та інших масових організацій. Комітети проводили чистку від реакційних елементів на підприємствах і в установах, позбавляли реакцію легальних

¹ „Rudé právo”, 22.II.1948.

² М. Воуцек. Указ. твір, стор. 157—166.

³ К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, стор. 187—190.

⁴ Упор 1948. Sb. dokumentu, стор. 40—41.

⁵ „Rudé právo”, 22.II.1948.

⁶ „URO”, 1948, № 9, стор. 3. За даними центрального організаційного відділу ЦРП, делегатських квитків було видано 8030. „Práce”, 14.II.1948.

⁷ К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, стор. 194.

⁸ Celostátní sjezd závodních rad a skupin ROH. zvyd. Praha, 1948, стор. 53.

⁹ Там же, стор. 52.

¹⁰ Там же.

позицій. На заводах комітети дії разом з заводськими радами організували охорону підприємств, брали участь у формуванні загонів народної міліції, озброювали робітників¹.

З особливою силою рух робітничого класу розгорнувся 24 лютого, коли за рішенням з'їзду заводських рад відбувся загальний односторонній страйк протесту проти дій реакції². Уся трудова Чехословаччина виявила свою волю й рішучість покінчити з підступами внутрішньої реакції, відстояти народно-демократичний лад³. Остаточно були розбиті і сподівання буржуазії, які вона покладала на праве крило керівництва соціал-демократів. Ліві сили соціал-демократичної партії, запалені розмахом дій робітничого класу, не тільки провалили пропозицію правих піти у відставку, але й зуміли взяти керівництво партією у свої руки⁴.

25 лютого у Празі відбулась нова багатотисячна демонстрація робітників, трудящих на знак підтримки вимог про негайне прийняття президентом відставки міністрів-реакціонерів. Серед колон демонстрантів ішли й загони народної міліції. Робітничий клас через комітети дій відродженого Національного фронту брав владу у свої руки, став повним господарем становища.

Хід подій не залишав ніяких сумнівів у тому, що плани реакції зазнали краху. 25 лютого Бенеш мусив прийняти відставку міністрів-реакціонерів і підписати декрет про призначення нових міністрів, які були представлені головою уряду К. Готвальдом⁵. Буржуазія була остаточно усунута від влади.

Могутній рух робітничого класу Чехословаччини під час лютневих подій 1948 р. прискорив ліквідацію кризи, зірвав задуми внутрішньої і зовнішньої реакції. Робітничий клас був вирішальною силою в боротьбі за перемогу соціалістичної революції в країні. У лютневих подіях він виступав згуртовано й рішуче на захист народно-демократичного ладу. Перемога чехословацького робітничого класу переконливо свідчить про можливість мирного розвитку соціалістичної революції. Ця перемога — справжній триумф політики КПЧ, яка творчо застосовує марксизм-ленінізм.

¹ Народна міліція була створена за вказівкою ЦК КПЧ у дні лютневих подій на найбільших заводах Праги. Такі ж загони виникли і на інших великих підприємствах країни як збройна сила робітничого класу та КПЧ. Див.: М. Воушек. Указ. твір. стор. 210—223.

² Celostátní sjezd závodních rad a skupin ROH, стор. 53.

³ У страйку не брало участь всього 1494 чоловіка з 2,5 млн. робітників і службовців у народному господарстві Чехословаччини. З 24 тис. підприємств лише на 32 дрібних підприємствах рішення з'їзду про проведення страйку не було підтримано. Див.: Celostátní sjezd závodních rad, стор. 59.

⁴ История КПЧ, стор. 613.

⁵ Упор 1948. Sb. dokumentů, стор. 131.

III. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І АРХЕОЛОГІЇ

НОВІ ДАНІ ПРО ГОСПОДАРСТВО СКІФСЬКОЇ ЕПОХИ

Б. А. Шрамко

Протягом останніх чотирьох років археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом автора цієї статті систематично

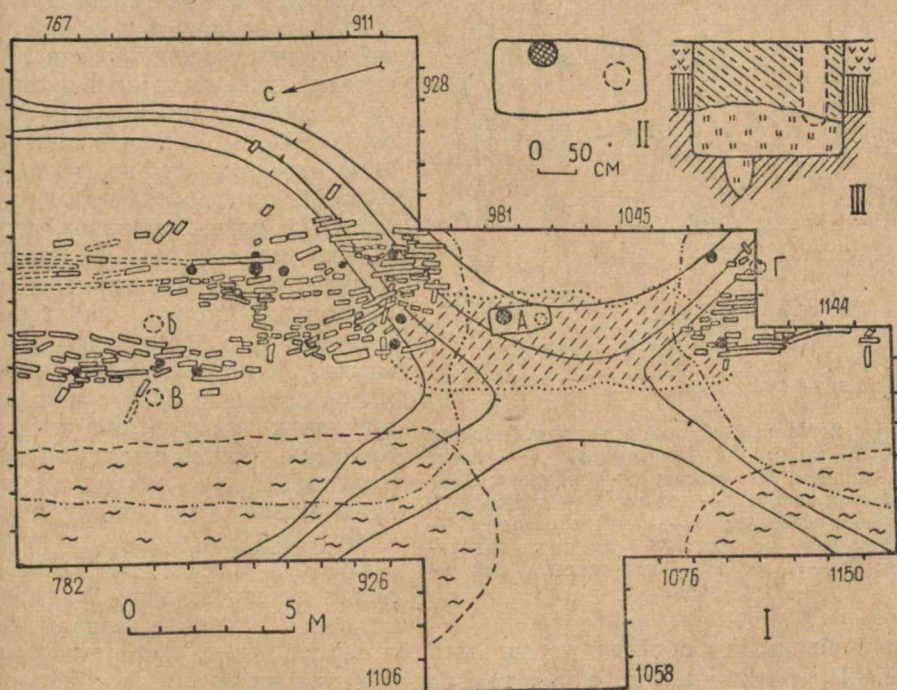
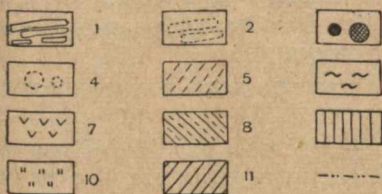

Рис. 1. Розкоп № 5 1962 р. на Люботинському городищі. I — загальний план розкопу, II — план ями «А». III — розріз ями «А».

1 — залишки обвугленого дерева; 2 — залишки гнилого дерева; 3 — стовпові ями першого будівельного періоду; 4 — стовпова яма другого будівельного періоду; 5 — чорний ґрунт з залишками деревного вугілля; 6 — попіл; 7 — чорний ґрунт; 8 — змішаний ґрунт заповнення ями; 9 — суглинок; 10 — заповнення ями коричневого кольору; 11 — материкова глина; 12 — межа глиняного розвалу валу.

провадила розкопки Люботинського городища в Харківській області¹. Це дало можливість розкрити площу, яка дорівнює 7190 м², і вивчити

¹ У розкопках брали участь викладач Б. П. Зайцев, лаборантка В. А. Устинова, аспіранти В. К. Міхеев, А. А. Моруженко та студенти ХДУ.

всі основні ділянки колись заселеної території. Люботинське городище — перше лісостепове поселення VII—IV ст. до н. е., досліджене з такою повнотою. Не дивно, що на цьому одношаровому поселенні вдалося здобути першокласні матеріали, за допомогою яких можна вивчати

життя місцевого населення скіфської епохи в різних аспектах і насамперед його господарську діяльність.

У невеликій статті важко перелічити всі знайдені під час розкопок нові матеріали, які мають важливе значення не тільки для висвітлення життя мешканців городища, а й для з'ясування особливостей розвитку господарства населення всієї лісостепової смуги Східної Європи в ранньому залізному віці. Досить відзначити, що розкриті на великій площі стіни й ворота городища (рис. 1) дозволили зрозуміти багато деталей техніки будівництва дерево-земляних стін оборонних споруд, які були поширені у скіфську епоху по всьому Лісостепу. Під час розкопок знайдено багато решток житлових та господарських будівель, залізні знаряддя виробництва: ножі різних типів, зубило, пробійник, пилку, лучкове свердло, бурав, долота, стамески, різець для різьблення по кістці, який формою нагадує скальпель, ложкапо-

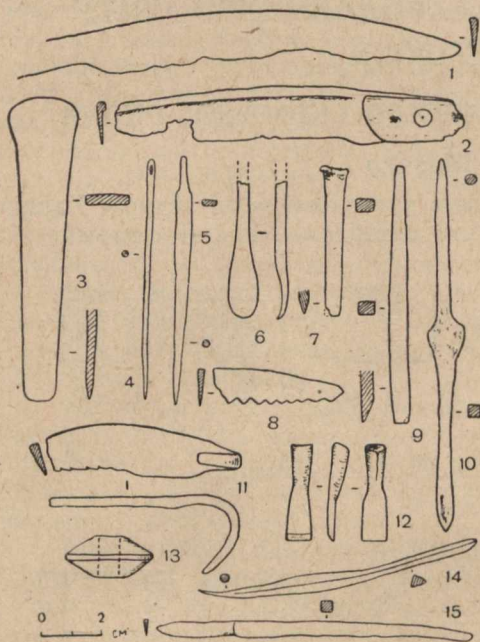

Рис. 2. Металеve знаряддя виробництва: 1—2 — ножі; 3 — стамеска; 4 — голка; 5 — шило; 6 — різець; 7 — зубильце; 8 — уламок пилки; 9 — долото; 10 — деталь лучкового свердла; 11 — уламок серпа; 12 — втульчасте долотце; 13 — свинцеве пряслице; 14 — шило; 15 — скальпелоподібний різець.

дібний різець для обробки дерева, уламок серпа, голки, різні типи шил (рис. 2), сокиру-молот, пальштабоподібне знаряддя, що вживалося як тесло-сокира (рис. 3), а також різні предмети, зроблені з бронзи, кісток, рогу, каменю і глини: кістяний скребок для обробки шкіри, бронзові наконечники стріл, бляшки для кінської вуздечки, уламки бронзових казанів, свинцеве пряслице та ін. Все це добре датується уламками грецьких амфор і чорнолакових посудин.

У цій статті ми розповімо докладніше лише про деякі унікальні знахідки, важливі для вивчення господарства.

Під час розкопок 1962 р. в північній частині розкопу № VII виявлено рештки дуже своєрідної будівлі № 23. Це було прямокутне в плані приміщення розміром $6,75 \times 5,75$ м (рис. 4). Межі його добре помітні тому, що коритоподібна нижня частина була на 40 см заглиблена в материковий суглинок. Дно цього заглиблення мало зовсім незвичайний вигляд, що дуже відрізняло його від долівки інших житлових або господарських споруд: воно було вкрите дрібними вибоїнами. Заглиблення

заповнено чорним гумусованим ґрунтом, який мав домішку попелу. Біля країв заглиблення, де ґрунт змішаний менше, помітні тонкі прошарки попелу, які перемежаються з сильно гумусованим ґрунтом. Ніяких знахідок у заповненні не було, тим часом як в інших випадках кількість їх у заповненні житлових і господарських споруд завжди збільшується порівняно з культурним шаром, що оточує їх.

Характер будівлі, особливо вигляд і заповнення нижньої частини, дозволяє зробити висновок, що це рештки хліва, в якому худоба ногами дуже перемішувала вологий від гною ґрунт і робила численні вибоїни. Підтвердженням цього може бути й те, що ґрунт у заглибленні сильно переритий кротоми (ні в якому іншому місці на городищі ми не помічали такої великої кількості кротовин). Очевидно, після того як приміщення вже не використовувалося, в його ґрунті, дуже угноєному і змішаному з рештками солом'яної підстилки, розвелася багато черв'яків, які приваблювали сюди кротів. Найімовірніше, що приміщення використовувалося лише для утримання молодняка в зимових умовах. Інша худоба могла утримуватися в простому загоні. До речі, в центрі північної половини городища, проти східного входу, виявлено площу з дуже слабо вираженим культурним шаром, на якій і розміщався цей загін.

Склад стада видно з таблиці, поданої на стор 76 (визначення професора В. І. Цалкіна).

Утримання худоби влітку, видно, не завдавало особливого клопоту, бо в стародавньому Лісостепу степові й лісові ділянки ще переважали над полями¹ і тому можна було порівняно легко знайти вигони, придат-

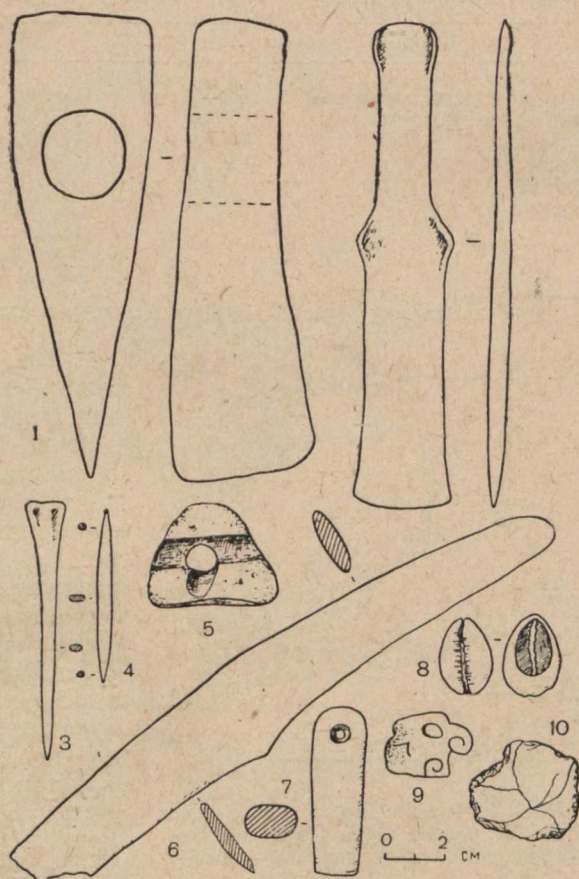

Рис. 3. Знахідки на Люботинському городищі: 1 — господарська сокира; 2 — тесло-сокира; 3 — кістяна проколка; 4 — веретеноподібне знаряддя з кістки; 5 — фігурне точило; 6 — скребак з ребра для обробки шкіри; 7 — точильний брусок; 8 — підвіска з черепашки каурі; 9 — кістяна головка грифона; 10 — кремінне кресало.

¹ С. В. Кириков. Изменение животного мира в природных зонах СССР. М., 1959, стор. 29.

ні для пасовищ. Узимку ж треба було турбуватися про корм худобі. П. Д. Ліберов в одній із своїх статей висловлює думку, що, зважаючи на чималу кількість коней у стаді, слід припустити часткове кочування окремих груп населення лісостепової зони¹, а в іншій роботі пише, що порівняно високий процент кісток коня у харчових залишках «вказує на зв'язок з кочовим господарством у формі тебенівки коня і, мабуть, вівці в зимовий період»².

Свійські тварини		Дикі тварини	
Велика рогата худоба	573/28*	Благородний олень	6/3
Дрібна рогата худоба	249/30	Козуля	2/2
Кінь	565/26	Дикий кабан	40/8
Свиня	227/35	Ведмідь	17/3
Собака	93/19	Лисиця	18/3
Осел	1/1	Лісовий кіт	6/1
		Заєць	2/1
		Бобер	1/1
		Бабак	1/1

* У чисельнику вказана кількість кісток, у знаменнику — кількість особин.

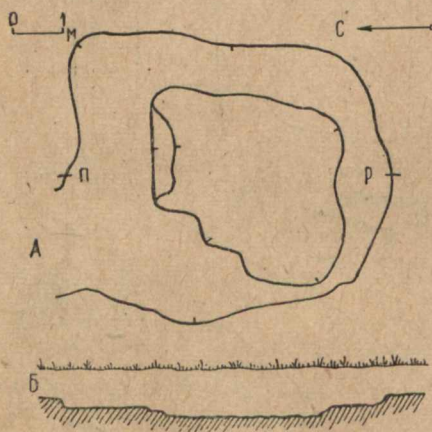

Рис. 4. Рештки хліва. Приміщення № 23, розкоп 7 на Люботинському городищі. (А — план, Б — профіль по ПР).

Але, по-перше, сама собою кількість кісток коня в харчових залишках зовсім не є показником зв'язку з кочовим господарством. У лісових племен дяківської культури кінь явно переважав у складі стада³, але скотарство можливе було тільки осіле. По-друге, велика кількість кісток свині у складі стада лісостепових племен підкреслює осілий характер місцевого скотарства. Щодо тебенівки коней, а тим більше овець в зимовий період у Лісостепу, то це було зовсім неможливо. Відомо, що на початку залізного віку клімат Східної Європи відзначався суворістю. Спостерігалось пересування межі лісу на південь, а з ним і пересування південної межі поширення лісових тварин⁴, що пов'язано

з похолоданням і стійкими сніжними зимами. В таких умовах у Лісостепу, де на відміну від степу сніг не здувається вітром, не тільки вівці, а навіть коні навряд чи могли цілу зиму добувати собі корм з-під глибокого снігу. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Башкири, наприклад, практикували тебенівку тварин у степових районах, але

¹ П. Д. Ліберов. К истории скотоводства и охоты на территории Сев. Причерноморья в эпоху раннего железа. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 53, 1960, стор. 128.

² П. Д. Ліберов. Мастюгинские курганы и Волошинские городища. «Советская археология» (СА), № 3, 1960, стор. 164.

³ В. А. Городцов. Старшее Каширское городище. Известия Государственной академии истории материальной культуры (ГАИМК), вып. 85, М.—Л., 1934, 104—105.

⁴ В. И. Библикова. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. «Природная обстановка и фауна прошлого» (ПОФП), вып. 1, К., 1963, стор. 119 і далі.

в лісостепових всю худобу протягом значної частини зими годували сіном і соломою¹. При розвиненому орному землеробстві в Лісостепу були всі умови для того, щоб зимою утримувати худобу в загонах і годувати соломою, сіном і навіть зерном, а в неврожайні роки — і віниками з віття та листя².

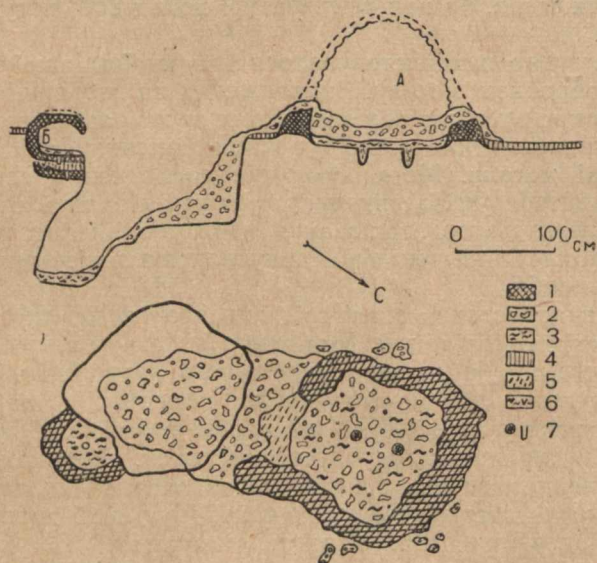

Рис. 5. Рештки кухонної печі та горна для цементування заліза. Люботинське городище:

- 1 — рештки стін; 2 — уламки печини; 3 — попіл і вугілля; 4 — похований ґрунт; 5 — челюсті печі; 6 — ґрунт з попелом та уламками печини; 7 — стовпові ями. А — горні для цементування, Б — кухонна піч.

Інший цікавий комплекс, важливий для розв'язання одного з загальних питань розвитку ремісничого виробництва, знайдено в 1963 році у розкопі № XIII Люботинського городища. Тут поблизу звичайної господарської печі з передлічною ямою № 103 виявлено руїни великого горна (рис. 5), основа якого мала розміри 215×160 см, тобто більше ніж утричі перевищувала звичайні розміри кухонних печей, знайдених на городищі. Нижня частина внутрішнього простору горна була заповнена попелом з вуглинками, а вища — розваленим глиняним склепінням. Товщина стін, що збереглися, біля основи горна становила від 20 до 40 см. Це свідчить про значну висоту склепіння, від якого залишилося 242 великих і 300 середніх уламків.

Великий розмір горна і стан стін указує на особливий температурний режим роботи цієї споруди. Стіни звичайних кухонних печей з внутрішнього боку бувають обпалені до червоного кольору, але не ошлаковані. Стіни ж цього горна не просто обпалені, а ошлаковані до склоподібного стану. Це свідчить, що в ньому розвивалась і довгий час підтримувалась висока температура, яка досягла майже $900-1000^\circ$. Для

¹ С. И. Руденко. Башкиры. М.—Л., 1955, стор. 110.

² В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные Сев. Причерноморья в эпоху раннего железа. МИА, № 53, 1960, стор. 83.

такого нагріву треба було застосувати штучне дуття. Експерименти показують¹, що найвища температура, якої можна досягти під час спалювання деревного вугілля в горні без штучного дуття і тяги, становить майже 600°. Температура в 900—1000° непотрібна для звичайної кухонної печі, вона висока навіть для гончарного горна, в якому випалювали посуд місцевих типів, бо при температурі понад 800° посуд починає деформуватися.

Отже, це горно використовувалося для якоїсь іншої мети, мабуть, пов'язаної з обробкою металу. Знаходження на городищі грудок залізної руди, шлаків, кусочків заліза з відходів ковальського виробництва, інструменту говорить про те, що тут жили ремісники, які добували і обробляли чорні метали. Металографічне дослідження речей показало, що місцеві майстри уміло використовували як залізо, так і сталь. За допомогою ковальського зварювання вони робили багат шарові леза, в яких сталеві пластини доцільно сполучалися з залізними, цементували заготовки й вироби.

Широке використання сталі свідчить про те, що спосіб її виготовлення був уже добре відомий. Ремісники початку залізного віку могли виготовляти сталь або шляхом первинного науглецьовування заліза в сиродутному горні, або за допомогою цементації. Але виплавлення сталі в сиродутному горні було складною справою. Для цього треба було добре знати основи сиродутого процесу, навмисне збільшувати кількість вуглецю в горні за допомогою засипання додаткових доз вугілля і зменшення доступу кисню до такої міри, щоб процес не затухав. Інший спосіб одержання сталі полягав у цементації поверхні, тобто у науглецьованості заліза для надання його поверхні більшої міцності.

Цементация поверхні — один з найдавніших способів обробки заліза, відомий стародавнім ковалям ще наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е.² Чудово цементовані вироби бувають і серед знахідок ранньоскіфського часу в басейні Дінця³. В такому разі можливо, що у виявленому в розкопі № XIII горні в глиняних посудинах цементували залізні заготовки і одержували сталь. До речі, на городищі знайдено багато уламків таких посудин з ошлакованою від високої температури поверхнею. Бронзова цвяхоподібна шпилька, знайдена в шарі, який перекривав горно безпосередньо біля краю руїни, дає *terminus ante quem*, тобто показує, що горно слід датувати часом не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е.

З інших знахідок на Люботинському городищі слід хоч би побіжно відзначити численні докази існування місцевого бронзолivarного виробництва (рис. 6). Знайдено зливки бронзи, глиняні й кам'яні тиглі, глиняне дуже обпалене сопло, ложкоподібну лячку, вироби, що вийшли з ливарної форми і не були піддані чистовій обробці, зберігши задирки й литки і, нарешті, форми для відливання різних речей. Ці форми особливо цікаві, бо вони мало вивчені. У лісостепових пам'ятках скіфської епохи відомі форми для відливання наконечників стріл⁴ і лише одна, на

¹ К. Беленин. Древняя металлургия железа в центральной Польше. СА, № 1, 1959, стор. 179.

² L. Aitchison. A. History of Metals, vol. I, London, 1960, p. 112; R. Pleiner. Staré evropské kovárství, Praha, 1962, s. 59.

³ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии. СА, № 4, 1963, стор. 44, рис. 3,7.

⁴ Б. Н. Граков. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов. Труды секции археологии Российской ассоциации н.-и. институтов общественных наук (ТСА РАНИОН), вып. V, М., 1930, стор. 79.

жаль, загублена, вапнякова форма для відливання наносників до кінської вуздечки¹. Люботинські знахідки значно розширюють ці відомості.

Один з ливарників, мабуть, працював поблизу ділянки, яка ввійшла у розкоп № XXII, бо саме на ній знайдено два уламки кам'яних тиглів з залишками шлаку в одному з них (рис. 6, 16), два уламки бронзових казанів, які служили, очевидно, сировиною, і ливарну формочку, зроблену з стінки грецької амфори. Уламок стінки обточений у вигляді прямокутного бруска; на двох суміжних площинах вирізано негатив предмета, який відливають, і зроблено отвори для сполучених штифтів (рис. 6, 17). Один край робочої поверхні має щербину, через яку, мабуть, форма стала непридатна для вживання. Видно, що знахідка є частиною складної ливарної форми. Друга частина мала бути дзеркальним відображенням знайденої, а третя — просто покрішкою. Така ливарна форма призначалась для масового виготовлення круглих бляшок з вушком для кінської вуздечки, які часто зустрічаються в лісо-степових комплексах².

Ця знахідка показує, що Люботинське городище було одним з ремісничих центрів, де виготовляли такі речі.

На городищі виявлено також браковану заготовку для ливарної форми, зроблену з сірого сланцю. Виготовлення форми не було закінчено, бо під час вирізування конічного заглиблення від заготовки форми відламався кусочок каменю і через це дальша робота стала недоцільною. Крім того, в розкопках № XXIV і XIX знайдено уламки глиняних ливарних форм для виливання по восковій

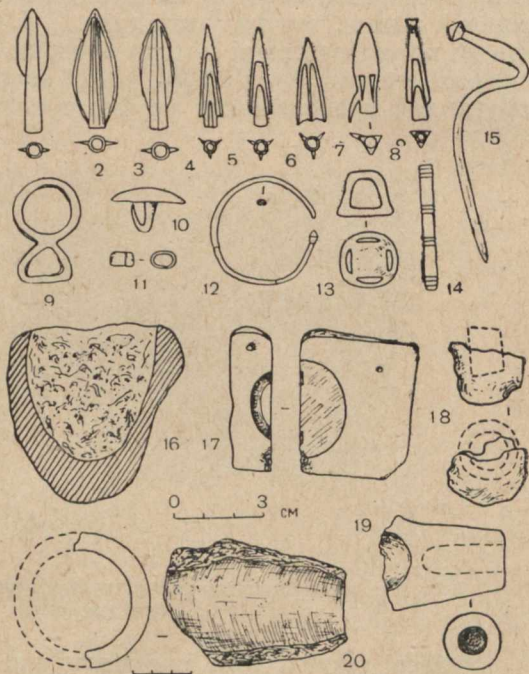

Рис. 6. Вироби з бронзи і рештки предметів, пов'язані з бронзоливарним виробництвом. Люботинське городище:

1—7 — наконечники стріл; 8 — наконечник стріли з решткою ливника; 9 — бронзова деталь вуздечки; 10 — грибоподібна сережка; 11 — кільце; 12 — вискове кільце; 13 — бляшка від вуздечки; 14 — бронзова застібка; 15 — зігнута цвяхоподібна шпилька; 16 — уламок тигля з залишками бронзи; 17 — частина керамічної ливарної форми; 18 — уламок глиняної форми; 19 — уламок лячки; 20 — уламок сопла.

¹ Б. Н. и В. Н. Ханенко. «Древности Приднепровья» (ДП), вып. 3, К., 1900. Приложение, стор. 7, № 370. Ф. М. Штительман. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 161—162. В. А. Ильинская. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (КС ИИМК), вып. 54, М., 1954, стор. 40.

² Б. Н. и В. Н. Ханенко. ДП, вып. 2, К., 1899, табл. XV, 315; XVIII, 318; XXII, 402 і далі Див. також Эрмитаж, Дн., 1932, 97/10 (Пастырське).

моделі. Уламки невеликі, на одному з них видно лійкоподібну заглибину для заливання металу і частину внутрішньої порожнини, призначеної для відливання якогось предмета з округлою поверхнею. Інший уламок є частиною форми для відливання предмета типу ворворки у вигляді циліндрика або конуса (рис. 6, 18).

Населення Люботинського городища займалося також різними домашніми промислами, зв'язаними з обробкою продуктів землеробства і скотарства. Зокрема, знайдено знаряддя для обробки шкіри у вигляді кістяного скребка з ребра корови (рис. 3, 6) і багато шил. Серед шил є прямі і зігнуті, тонкі і товсті (рис. 2, 5, 14). Така різноманітність свідчить не тільки про різні методи обробки шкур, а й про те, що в розпорядженні жителів були шкури різної якості. Товсті шила призначалися, мабуть, для проколювання грубих дублених шкір.

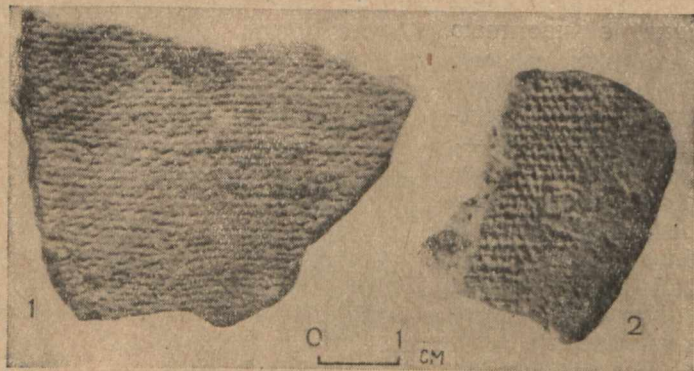

Рис. 7. Фрагменти кераміки Люботинського городища з відбитками тканини.

Дублені шкури були вже відомі населенню Лісостепу у скіфський час. На наше прохання в лабораторії Центрального науково-дослідного інституту шкіряно-взуттєвої промисловості в Москві було зроблено аналіз¹ кількох зразків шкур з курганів скіфської доби, розташованих біля сіл Аксютинці, Волковці, Каменське і хутора Шумейка². Якісний хімічний аналіз зразків шкіри від вуздечки з кургану біля хутора Шумейка і від основи шандиря з кургану біля села Каменського показав у всіх випадках яскраво виражену реакцію на присутність рослинного дубителя пірокатехінового ряду (мабуть, кора, верби). Це підтвердив і кількісний аналіз зразка шкіри з кургану біля с. Аксютинців. Виявилось, що цей зразок із шкіри рослинного дублення. Дубитель того ж пірокатехінового ряду (вербова кора). За розміром продубу (73,6) зразок відповідає навіть теперішнім вимогам щодо стандартної шкіри, виробленої з шкур великої рогатої худоби. Згідно з вимогами сучасного стандарту кількість продубу повинна бути для шкіри низу взуття 65, для устілкової — не менш 60, а для юхти, що йде на верх взуття, — 40 (при рослинному дубленні).

¹ Аналіз проводили Н. Шухніна, Г. Вольперт, І. Чорнобородова, яким автор висловлює сердечну подяку.

² Колекція Київського державного історичного музею, № Б. 31—61; Б. 32—126; Б. 56—119; Б. 42—8.

Про заняття населення прядінням і ткацтвом свідчать не тільки численні знахідки пряслиць, важків для натягування ниток основи ткацького верстата, але й чотири денця горщиків з чудовими відбитками тканини (рис. 7). У всіх випадках зустрічаються тканини полотняного переплетення. Густина тканини не однакова: у двох зразках (№ 186 і № 260) на 1 см припадає 9 ниток основи і 12 ниток утку, у третьому зразку (№ 228) 10 ниток основи і 11 утку і в четвертому — 12 ниток основи і 16 утку.

Для в'яснення особливостей керамічно-го виробництва велике значення має багата колекція кераміки (рис. 8), знайдена на Люботинському городищі. Ця кераміка протягом усієї скіфської епохи має ряд своєрідних місцевих рис і тому П. Д. Ліберов робить грубу помилку, коли, намагаючись виділити основні властивості донецької кераміки скіфської доби, змішує її з керамікою басейну Ворскли¹. Цікаво, що серед тисяч уламків посуду, знайдених на Люботинському городищі, два фрагменти не місцевої форми: уламок чорноглиненого черпака і миски на конічному піддонні (рис. 8, 43—44).

Типологічно вони подібні виробам, які зустрічаються на поселеннях у басейні Ворскли. Петрографічний аналіз, зроблений О. Ю. Круг, підтвердив, що складом глиняного тіста ці дві посудини (рис. 9, 3) істотно відрізняються від кераміки донецьких поселень (рис. 9, 1—2). Разом з тим кераміка з аналогічним складом тіста знайдена на Більському городищі (рис. 9, 4). Таким чином, уперше вдалося точно визначити, що в скіфську добу ліпна кераміка була предметом обміну між населенням різних районів Лівостепу.

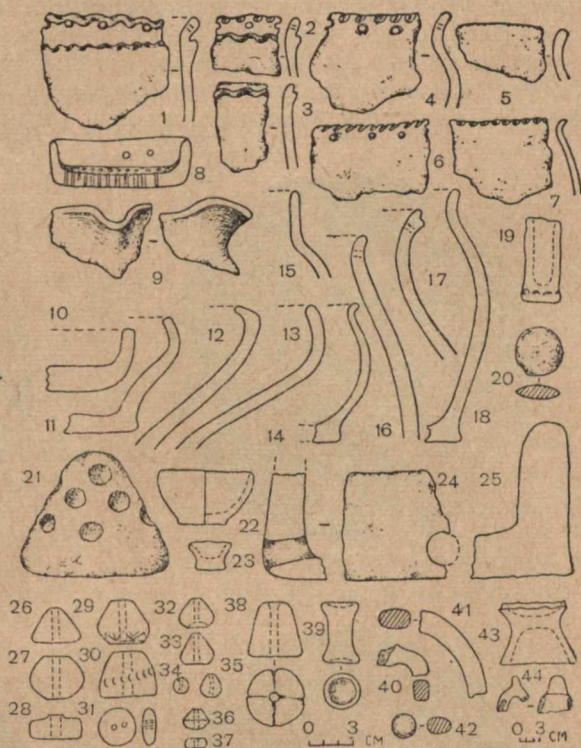

Рис. 8. Зразки кераміки Люботинського городища: 1—7 — різні типи орнаменталі глиняного посуду, 8 — уламок посудини для проціджування рідини; 9 — уламок глечика; 10—11 — профілі різних посудин (сковорідка, миски, горщики); 19 — світильник; 20 — культовий коржик; 21 — глиняний конус; 22 — чашечка; 23 — культова посудинка; 24—25 — уламки жаровні для підсушування зерна; 26—37 — пряслиця, гудзики, намистини з глини; 38 — грузило для ткацького верстата; 39 — глиняна котушка; 40—41 — уламки ручок; 42 — глиняна кулька, 43—44 — уламки привізних посудин (миска і черпак).

¹ П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени бассейна Сев. Донца. МИА, № 113, М., 1962, стор. 47.

Ми ознайомилися лише з окремими фактами життя мешканців Люботинського городища, але вони дуже характерні. Люботинське городище було звичайним лісостеповим поселенням скіфської епохи і знайдені тут матеріали свідчать про те, що місцеве населення досягло значно більших успіхів у розвитку господарства й культури, ніж припускалося досі. Насамперед привертає увагу численність знярядь виробництва і високий рівень техніки обробки металів. Остання галузь виробництва безсумнівно вже мала ремісничий характер. Тільки цим можна пояснити появу різних спеціалізованих знярядь і приладів, добру обізнаність із

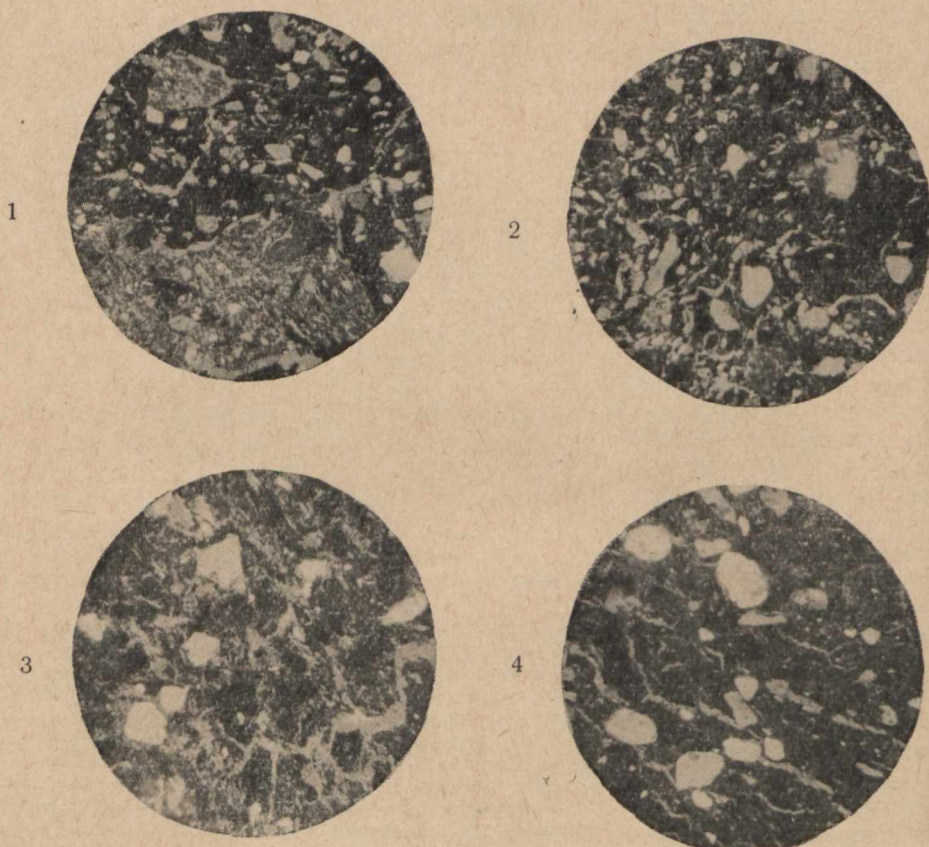

Рис. 9. Петрографічні шліфи кераміки Люботинського та Більського городищ.

складними технологічними процесами, а також високу для тієї епохи якість виробів. Досить розвинена була також обробка кісток, шкіри, камення тощо. Взагалі господарство було для раннього залізного віку добре розвиненим і різноманітним. Результати розкопок на Люботинському городищі показують, що економічний розвиток населення Лісостепу виходить за межі того рівня, який є типовим для первісно-родового ладу. Видимо, розвиток ремесла і домашніх промислів, поширення обміну, майнова диференціація і приватна власність уже зробили великий пролом у патріархально-родовій організації лісостепових племен, у яких в цей час відбувався процес формування класового суспільства.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ СКІФСЬКОЇ ЕПОХИ

А. А. Моруженко

На багатьох лісостепових поселеннях скіфської доби, де провадилися археологічні розкопки, виявлено різні ями, які є залишками господарських споруд. Цих матеріалів ще спеціально не досліджено і не узаконено, а багато з них навіть не опубліковано. Проте без аналізу їх не можна повністю з'ясувати особливості розвитку господарства місцевих племен.

Перші відомості про залишки деяких господарських споруд на городищах у басейні Дінця знаходимо в роботі М. Фукса¹. Він згадує про ями на Закозарівському (біля хут. Костенки), Велико-Данилівському (Циркунівському) та Яковлівському городищах, але призначення їх не було виявлено. Згадувані ним ями на городищах біля с. Водяного і Коробових хуторів, як показали розкопки Б. А. Шрамка, належать переважно до залишків епохи середньовіччя².

Декілька маловиразних ям знайдено С. А. Семеновим-Зусером на городищі біля с. В. Гомольші у 1948—1949 рр. (проте тут вивчалися головним чином захисні споруди) та Б. А. Шрамком на городищі Караван. На селищі Шовкова вперше відкрито господарську споруду у вигляді льохи³.

Дві господарські ями знайшов П. Д. Ліберов біля с. Черемушної⁴ під шаром зольника, який помилково був прийнятий автором за курган. Ніяких слідів поховання в першій ямі не виявлено, у другій, як пише П. Д. Ліберов, були «в повному безладді кістки двох скелетів», з яких автор називає тільки три людських лопатки. Як відомо, в зольниках іноді бувають і людські кістки⁵, тому закономірне припущення, що в другу яму вони могли потрапити із зольника, який перекирвав ці ями.

Останнім часом великий матеріал про господарські споруди одержано в результаті розкопок на поселеннях скіфської епохи в басейні Сіверського Дінця, особливо на Люботинському городищі. Планомірне

¹ Микола Фукс. Про городища скитської доби на Харківщині. Записки Всеукраїнського археологічного комітету (ЗВУАК), т. I, Київ, 1931, стор. 91.

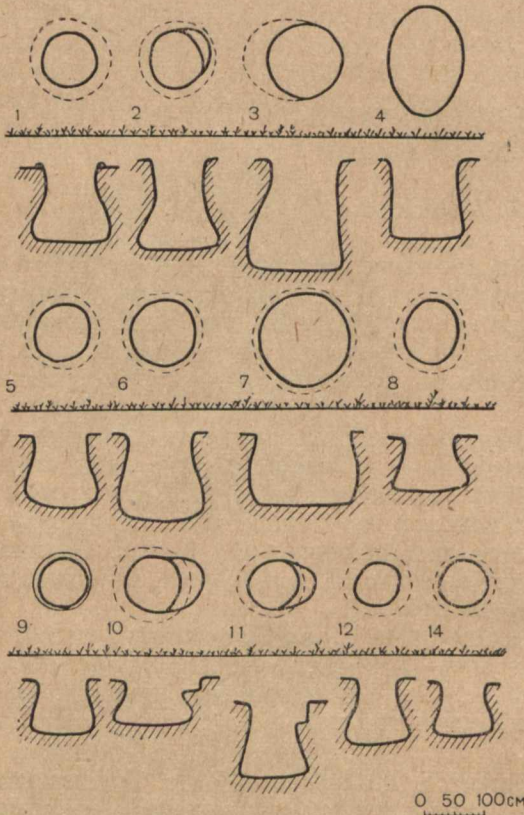
² Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Изд-во ХГУ, 1962, стор. 310.

³ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова. Археологія, т. XVI, 1964, стор. 183, мал. 3.

⁴ П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 113, М., 1962, стор. 82.

⁵ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ. в 1906 г. Труды XIV Археологического съезда (АС), т. III, 1911, стор. 149; Б. Н. Граков. Отчет о раскопках Скифской экспедиции исторического Ф-та МГУ на Бельском городище в 1959 г. Архив ИА АН УРСР; И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. МИА, № 104, М.—Л., 1961, стор. 123.

дослідження останнього, проведене археологічною експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка протягом чотирьох років (1961—1964)¹, дало можливість систематизувати матеріал про господарські споруди і зробити спробу виділити різні їх типи. У цій

Таблиця I. Зернові ями Люботинського городища:

1 — яма № 28, 2 — яма № 70, 3 — яма № 94,
4 — яма № 97, 5 — яма № 100, 6 — яма
№ 101, 7 — яма № 86, 8 — яма № 138, 9 —
яма № 142, 10 — яма № 160, 11 — яма № 183,
12 — яма № 193, 13 — яма № 205.

Глибина її — 120 см. Блюдцеподібна 80×150 см поступово звужується до 60 см, а потім конусовидно розширюється до 80 см.

Ями подібних типів виявлені на ряді інших поселень раннього залізного віку. На селищі Пожарна Балка І. І. Ляпушкін розкопав 14 ям, серед яких є грушоподібні й циліндричні³.

¹ Користуючись нагодою, висловлюю глибоку подяку Б. А. Шрамкові за люб'язно надану можливість використати в цій статті неопубліковані дані його розкопок.
² Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского университета в 1961 г. Архив ИА АН УРСР.

³ І. І. Ляпушкін. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. МИА, № 104, М.—Л., стор. 104.

статті ми й розглянемо питання про господарські ями, спираючись головним чином на матеріали донецьких поселень VI—III ст. до нової ери.

Серед ям, розкопаних на Люботинському городищі, виділяється група невеликих за діаметром з вузьким горлом глибоких ям. Деякі з них №№ 160, 183 і 203) у верхній частині мають східць (табл. 1).

Всі ями можна поділити на три типи: грушоподібні, циліндричні і циліндричні з підбоям. Для порівняння на стор. 85 наводимо таблицю з основними показниками ям (в см).

За даними таблиці верхній діаметр ям становить від 70 до 150 см, нижній — 75—190 см, глибина — 80—260 см. Зрідка на Люботинському городищі трапляються ями бочкоподібної форми: яма № 86, кругла, верхній діаметр — 155 см, у найширшій частині — 180 см, глибина — 155 см; яма № 185, кругла, відповідно: 130, 90 і 160 см.

Яма своєрідної грибовидної форми виявлена на Циркунівському городищі².

Верхня частина розміром

№ п/п	Грушоподібні			Циліндричні			Циліндричні з підбоем			
	Діаметр		глибина	№ п/п	діаметр	глибина	№ п/п	діаметр		глибина
	верхній	ниж- ній						верхній	ниж- ній	
1	110	145	170	18	150	120	69	85	90	120
5	70	80	260	72	85	90	74	100	115	195
20	130	150	125	75	115	175	94	120	160	185
28	90	130	125	76	105	155	128	120	110	140
70	91	127	150	83	115	80	143	110	125	125
78	115	135	115	97	120	135	157	115	140	185
79	70	75	125	107	120	120				
100	95	120	115	108	100	105				
101	115	135	140	113	125	120				
127	90	105	145	119	95	95				
138	90	125	140	132	105	145				
158	130	160	170	133	115	165				
160	100	130	115	142	90	135				
162	115	140	135	203	120	110				
178	125	150	140	211	140	150				
183	80	110	210							
193	70	110	150							
201	80	140	190							
202	110	160	160							
205	80	105	130							
210	70	90	125							

Примітка:

Глибина всіх ям, крім № 28, подана від рівня сучасної поверхні. Глибина ями № 28 — від рівня похованого ґрунту.

Ями грушоподібної форми відомі на селищах Тарасова гора¹, Шейнчина шпиля², Магала³, на Северинівському городищі⁴, Східному Більському⁵, Басівському⁶, Немирівському⁷. Яму типової грушоподібної форми знайдено на Пастирському городищі в 1949 р.⁸. Верхній діаметр її — 50 см, углуб вона розширюється до 217 см, глибина — 105 см.

¹ Е. Ф. Покровская. Раскопки на Тарасовой горе в 1951 г. Архив ИА АН УРСР.

² А. И. Тереножкин. Отчет об археологических исследованиях близ г. Смедлево в 1952 г. (работы отряда Среднеднепровской скифской экспедиции). Архив ИА АН УРСР.

³ Г. И. Смирнова. Экспедиционный отчет о раскопках поселения возле с. Магала Черновицкой обл., 1957.; вона ж. Отчет Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа за 1956 г.; вона ж. Отчет Западноукраинской археологической экспедиции за 1960 г. Раскопки поселения Магала Садгорского р-на Черновицкой области. Архив ИА АН УРСР.

⁴ Г. И. Смирнова. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—1948, 1963 гг.), Археологический сборник, вып. II. Гос. Эрмитаж, Л., 1961, стор. 90.

⁵ Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1960 г. Архив ИА АН УРСР.

⁶ Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. «Известия археологической комиссии» (ИАК), вып. 22, СПб., 1907, стор. 79, рис. 49 и стор. 80; В. А. Іллінська. Верхньосулська експедиція 1947 р. «Археологічні пам'ятки» (АП), IV, Київ, 1952, стор. 36; вона ж. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1959 г. Архив ИА АН УРСР.

⁷ Отчеты Археологической комиссии (ОАК) за 1909—1910 гг. СПб., 1913, стор. 180.

⁸ Г. Т. Титенко. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі. АП, VI, Київ, 1056, стор. 53; М. Ю. Брайтчевский. Отчет о работе Пастырской экспедиции в 1949 г. Архив ИА АН УРСР.

Ями циліндричні досліджені на Немирівському¹, Басівському², Ширяєвському³, Східному Більському⁴ городищах, на селищах біля с. Хухра⁵, Тарасова гора⁶, Магала⁷ та інших.

Ями грушоподібні, циліндричні й конічні з підб'єм давно відомі як хлібні або зернові⁸. У глибоких грушоподібних ямах зберігало зерно населення нижнього Побужжя⁹. Такого ж типу ями розкопано на Краснодарському городищі, на Дудинці та на городищі № 3 біля ст. Усть-Лабинської¹⁰. Все це свідчить про широке використання ям для зберігання зерна. Господарські споруди, складовою частиною яких є ями для зберігання зерна, відомі з часів енеоліту і бронзового віку¹¹.

Виділена нами група ям належить також до зернових. Про це свідчать і знайдені в них обвуглені зерна м'якої пшениці *Triticum aestivum* (яма № 143, 1964 р.)¹², жита *Secale cereale* (1963 р.)¹³. Обидві знахідки визначені комісією Всесоюзного інституту рослинництва АН СРСР (ВІР) на чолі з доктором біологічних наук М. М. Якубцинером¹⁴. В одній з ям, виявлених 1965 року, знайдено також обвуглені зерна проса.

Зберігання зерна взагалі і посівного зокрема досить складна й важка справа¹⁵. Для цього треба підтримувати певну вологість і відповідний температурний режим, щоб зерно не проросло й не поцвіло. Мабуть, з цією метою ями копали іноді під покрівлю жилої або господарської будівлі. Це захищало зерно від атмосферних опадів. Населення Херсонщини ще на початку цього століття зберігало зерно в ямах, викопаних у долівці наземних будівель. Стіни й дно ям перед засипанням зерна вистилали житньою солом'яною. Вхідний отвір закривали спеціальною кришкою. Такі кришки робили і в давнину, про що свідчить яма № 28, знайдена під залишками згорілої наземної будівлі. Від неї на рівні похованого ґрунту вдалося простежити три невеликі стовпові ямки¹⁶. Наземна будівля, в долівці якої була яма, згоріла. Кришка з глиняною обмазкою, що закривала порожню яму, впала на дно, а на рівні похованого ґрунту залишився тільки край її у вигляді глиняного кільця завширшки від 8 до 10 см, завтовшки 5 см. У заповненні ями багато попелу.

¹ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 180.

² В. А. Іллінська. Верхньосульська експедиція 1947 р., стор. 36.

³ В. А. Іллінська. Городище скифського часу на р. Сеймі (за матеріалами досліджень 1950 р.). Археологія, т. VIII, Київ, 1953, стор. 114.

⁴ Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифско-славянской экспедиции Харьковского университета в 1959 г.; він же. Отчет о работе... в 1960 г. Архів ІА АН УРСР.

⁵ Г. Т. Ковпаненко. Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1959 г. Архів ІА АН УРСР.

⁶ Е. Ф. Покровская. Отчет Среднеднепровской экспедиции о раскопках раннескифского поселения на Тарасовой горе у с. Жаботин, 1958, Архів ІА АН УРСР.

⁷ Г. И. Смирнова. Отчет... за 1960 г. Архів ІА АН УРСР.

⁸ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 180.

⁹ Я. В. Доманский. Из истории поселения нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. Археологический сборник, вып. II. Гос. Эрмитаж, Л., 1961, стор. 27.

¹⁰ Н. В. Анфимов. Земледелие у меото-сарматских племен Прикубанья. МИА, № 38, М.—Л., стор. 149.

¹¹ С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 48; І. Г. Шовкопляс. Основи археології. Київ, 1964, стор. 98; Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА, № 118, М.—Л., 1962, стор. 75.

¹² Інв. № 21/XX 1964. Фонди Археологічного музею ХДУ.

¹³ Інв. № 99/X 1963. Фонди Археологічного музею ХДУ.

¹⁴ Акт визначення від 22.X 1964 р.

¹⁵ Ю. А. Заднепровский. Указ. твір, стор. 75.

¹⁶ Б. А. Шрамко. Отчет 1962 г. о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета им. А. М. Горького. Архів ІА АН УРСР.

Як уже говорилося, деякі зернові ями у верхній частині мають східець. У ямі № 160 такий східець розташований на глибині 20 см, ширина його 30 см, в ямі № 183 — на глибині 25 см, ширина — 20 см, в ямі № 203 — на глибині 30 см, ширина — 40 см. Можливо, цей уступ використовувався для закріплення кришки, що закривала яму.

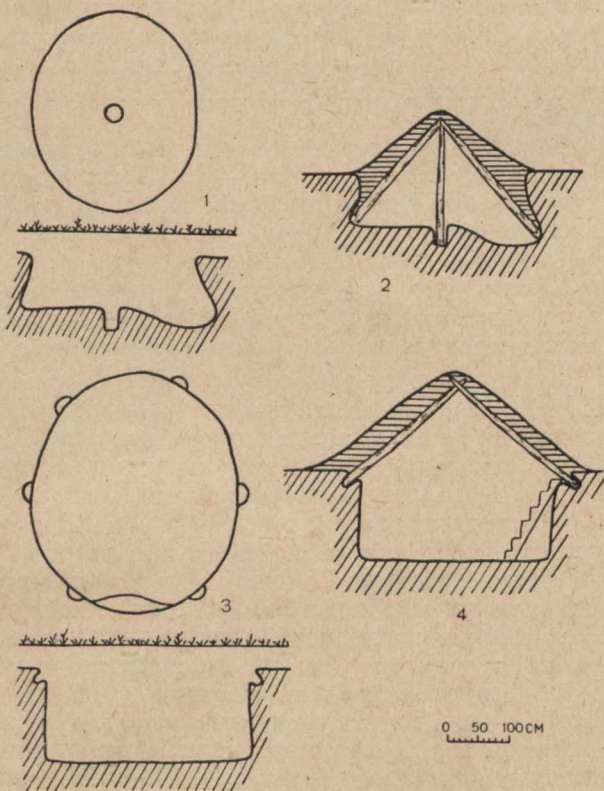
На Люботинському городищі під нетовстим шаром материкового суглинку залягає пісок, а викопані в піску зернові ями не треба обма-

зувати або обкладати, бо піщані ґрунти мають велику водопроникність і в зв'язку з цим дуже малу вологоємність¹. Крім того, у піщаних ґрунтах мало гумусу, що також має важливе значення для зберігання зерна в ямах, оскільки на нього мало впливають гнильні мікроорганізми, які є в гумусі. Отже, мала вологоємність, природна вентиляція, відсутність бактерій створюють добрі умови для зберігання зерна, його смакових і посівних якостей.

Цілком імовірно, що невеликі ями у верхніх шарах ґрунту, які також правили за зерносховища, були обмазані глиною і обпалені, щоб запобігти утворенню надмірної вологи і проникненню гнильних бактерій. Таку неглибоку, обмазану глиною і обпалену яму знайдено на розкопі № II (1961 р.)².

Певну групу становлять ями-льохи, що призначалися для зберігання продуктів, які швидко псуються³. Важко сказати, які саме продукти зберігали в них. Можливо, це були фрукти, овочі, м'ясо. В ямі № 175 знайдено обвуглене зернятко яблука⁴.

За деякими особливостями обладнання ці ями-льохи можна віднести до двох типів:

Таблиця II. Льохи Люботинського городища.
1 — план і профіль ями № 173, 2 — реконструкція
льоху № 173, 3 — план і профіль ями № 22, 4 —
реконструкція льоху № 22.

¹ Н. Н. Никольский. Почвоведение. М., 1963, стор. 298.

² Б. А. Шрамко. Отчет о работе... в 1961 г. Архив ИА АН УРСР.

³ Ями №№ 17, 22, 44—45, 93, 173, 175, 179, 196 та 209.

⁴ Инв. № 88/XXIV 1964. Фонды Археологического музея ХДУ.

1) Широкі і глибокі ями із встановленим посередині стовпом-підпорою для перекриття (№№ 17, 44—45, 173); 2) ями, перекриття яких спирається на краї (№№ 22, 93, 175, 179, 196 та 209 табл. II).

Розглянемо ями першого типу. Яма № 17 овальна в плані, розміром 260×330 см. Стінки її похилі, дно нерівне, глибина — від 135 до 148 см. Посередині невелика ямка для стовпа глибиною 15—10 см. З північно-східного боку вхід з нерівними східцями, у північно-західній частині — ніша розміром 100×60 і глибиною до 143 см¹.

Яма № 44—45 є, власне, однією ямою, в якій витягнута частина утворює спуск з нечітко вираженими двома східцями, а кругла частина, завглибшки 110 см, — це приміщення, яке мало конічну покрівлю. Від стовпа, що стояв посередині, збереглася ямка діаметром 10 см і завглибшки — 20 см².

Яма № 173 в плані овальна, розміром зверху 280×330 см, глибина — 90 см, у східній частині — до 120 см. Посередині — ямка від стовпа діаметром 20 і глибиною 30 см. В ямі товстий (50—55 см) шар глини. Можливо, він був насипаний на конусовидне перекриття, щоб створити в ямі досить низьку температуру.

Характерною особливістю всіх цих ям-льохів є заглибини від стовпів, що стояли посередині. Це дозволяє висловити припущення про конусовидне перекриття ям цього типу, яке спиралося на центральний стовп.

Другий тип ям-льохів представлений ямами №№ 22, 93, 179, 187, 196 і 209. Серед них слід виділити два підтипи. До першого підтипу належить яма № 22, овальна в плані, діаметром 380 см. З південного боку помітно невеликий виступ, мабуть, у тому місці, де був східчастий вхід. Глибина — 153 см. По краях контура видно півкруглі виступи від шести стовпових ямок, завглибшки 50—54 см. Стінки цих ямок мають нахил до центра приміщення і свідчать про те, що тут було конусовидне перекриття³. До другого підтипу відносяться ями №№ 93, 179 і 196. Яма № 93 овальна, із східчастим спуском на глибину 110 см. Діаметр угорі — 230 см, ширина заглибленої частини — 120 см⁴. Яма № 179 теж овальна, розміри її верхньої частини 220×140 см, глибина — 130 см. Має два східці, діаметр заглибленої частини — 100 см. Під час розчистки на дні ями знайдено багато кусків глиняної обмазки з відбитками лозин. Ямок від стовпів перекриття нема, отже, можна припустити, що найбільш заглиблена частина ями (розміри її 140×125 см) була перекрита плетеним з лози щитом, обмазаним для міцності глиною, зверху закидана землею. Тільки з північного боку залишався люк для входу, який закривався окремо.

Яма № 196 кругла, з двома східцями, верхній діаметр — 160 см, ширина заглибленої частини — 80 см, глибина — 150 см.

Цілком імовірно, що ями №№ 93 і 96 були влаштовані так само, як і яма № 176. Про перекриття ям-льохів №№ 187 і 209 сказати що-небудь важко, бо ніяких залишків від них не збереглося.

Льох, що був складовою частиною якогось господарського приміщення, знайдено в 1958 р. на селищі Шовкова при розкопках зольника⁵.

¹ Б. А. Шрамко. Отчет 1962 г. о работе...

² Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1963 г. Архив ИА АН УРСР.

³ Б. А. Шрамко. Отчет 1962 г. о работе...

⁴ Б. А. Шрамко. Отчет о работе... в 1963 г.

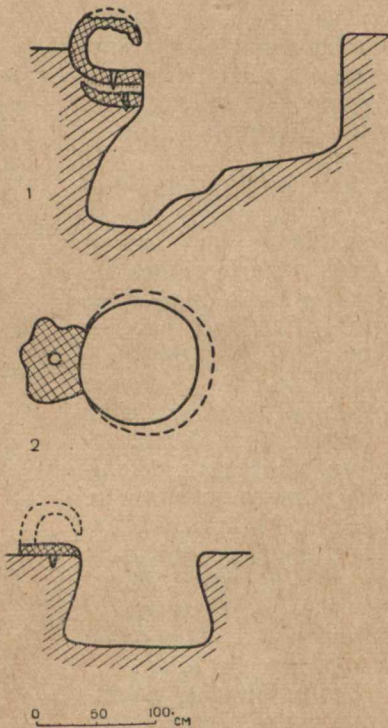
⁵ Б. А. Шрамко. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г. Архив ИА АН УРСР.

Два східці вели до розташованої в центрі приміщення циліндричної ями завглибшки 210 см і діаметром — 165—195 см. Над землею підіймалась, мабуть, схожа на курінь частина господарської споруди, стіни якої мали вигляд тину. Про це можна судити з залишків зогнилого дерева та відбитків лозин, які збереглися вздовж краю ями.

Ями-льохи відомі й на території Поворскля. 1960 року на Східному Більському городищі знайдено льох у вигляді ями грушоподібної форми з двома східцями. Перекриття не збереглося¹.

Багато ям Люботинського городища² зв'язано з вогнищами, які являли собою каркасні, обмазані глиною печі. Перед такими печами з боку їх челюстей є передпічні ями, які робили для того, щоб зручніше було господарювати біля печі, оскільки вона розташовувалася на рівні похованого ґрунту. Передпічні ями в плані круглі або овальні, досить великих розмірів (від 130 до 230 см в діаметрі), іноді з похилими стінками. Глибина їх різна — від 70 до 150 см. В них багато попелу, деревних вуглинок, старої обмазки. Деякі ями з підбоями (№№ 103 і 106), в яких також трапляються попел і вуглинки (табл. III).

Найменшу групу з усіх ям являють собою спеціальні споруди для сушіння зерна — стодоли. Вологість зерна, що засипалося для зберігання, повинна не перевищувати 14%³. Цілком імовірно, що його сушили в снопах. В етнографічних матеріалах є дані, які дозволяють говорити про найпримітивніші стодоли — ями. З цією метою ями викопували з довгастим входом. По краях забивали кілки, верхні кінці яких зв'язували над ямою. Навколо такої конусовидної споруди ярусами ставили снопи. В ямі розкладали вогонь. Дим, проходячи крізь снопи, сушив колоски. Щоб пересохле зерно не падало у вогонь, всередині конусовидної підставки на відстані 2/3 від верху робили легке перекриття і клали на нього лубок. Топили таку стодолу соломною або осиковими дровами. Полум'я мало бути невисоке, щоб колосник або солома не зайнялися, температура — не вища 50—55°C. Зерно при цьому не втрачає схожості

Таблиця III. Передпічні ями Люботинського городища.

1 — передпічна яма № 103, 2 — передпічна яма № 81.

¹ Б. А. Шрамко. Отчет о работе... в 1960 г.

² Ями №№ 3а, 21, 29, 41, 53, 73, 81, 82, 103, 106, 176, 199 та інші.

³ И. П. Карнауков, Н. В. Бондаренко. Основы сельского хозяйства. М., 1962, стор. 150.

і цілком придатне для сівби¹. Можливо, що залишками таких споруд є ями №№ 64 і 80 (табл. IV).

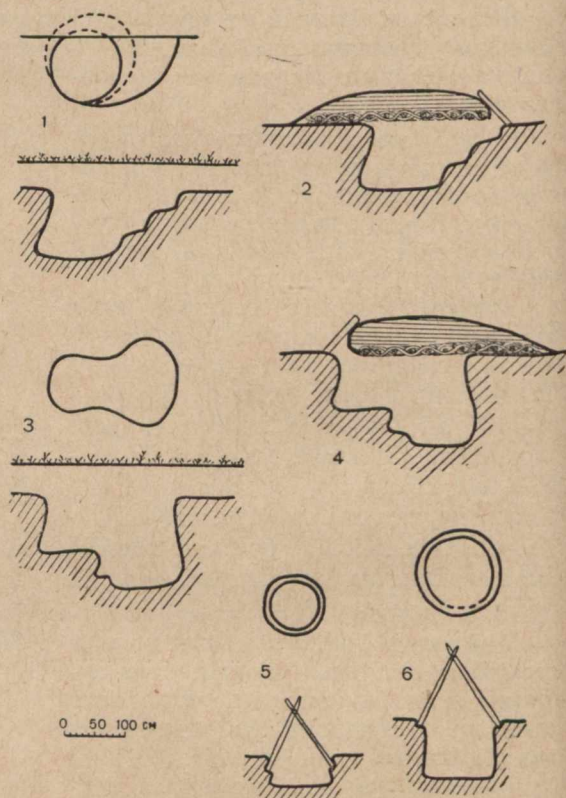
Яма № 64 — циліндричної форми, завглибшки 95 см. У верхній частині чітко виражені плечі у вигляді уступу завширшки 5—8 см. На ці плечі, мабуть, спиралося конічне спорудження, яке згоріло. Залишки його виявлено на дні. У місцях, де жердини спиралося на плечі ями, глина злегка обпалена, тут же є залишки обвугленого дерева. Діаметр ями — 120 см.

Яма № 80 обладнанням нагадує яму № 64. У верхній частині також є плечі, в яких видно залишки дерева від перекриття. Глибина ями — 90 см, діаметр — 95 см.

Обидві ці ями для льоху дуже малі, але вони не могли бути й опалюваними стодами, бо слідів постійного вогнища не знайдено. Мабуть, це були куріньовидні споруди для сушіння снопів. Можливо, над ними влаштували який-небудь навіс для захисту від дощу.

Таким чином, дослідивши господарські ями скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, ми виділили з них чотири типи: 1) зернові, 2) льохи, 3) передпільні, 4) стодали. Безумовно, не можна всі ями віднести тільки до цих чотирьох типів. Є ще дуже цікаві за формою ями, призначення яких не зовсім зрозуміле. Розв'язати питання про господарське призначення всіх ям допоможуть майбутні розкопки на багатьох інших лісостепових поселеннях.

¹ Н. В. Никольский. Краткий курс по этнографии чувашей, вып. 1. Чебоксары, 1929, стор. 102—103.

Таблиця IV. Господарські ями Люботинського городища:

1 — план і профіль ями № 93, 2 — реконструкція льоху № 93, 3 — план і профіль ями № 179, 4 — реконструкція льоху № 179, 5 — план і профіль ями-стодали № 64, 6 — план і профіль ями-стодали № 80.